

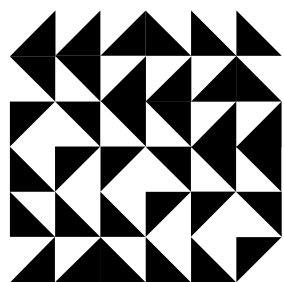
Jelentés és Nyelvhasználat

A Pragmatika Centrum és az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék folyóirata

Tartalom

JELENTÉS ÉS NYELVHASZNÁLAT: HÁTTÉR ÉS CÉLOK <i>Maleczki Márta, Németh T. Enikő, Szécsényi Tibor</i>	1
MEGEMLEKEZÉS KÁROLY SÁNDORRÓL <i>Büky László</i>	7
KONTEXTUS(OK) A GRAMMATIKALIZÁCIÓS JELENTÉSVÁLTOZÁS IRODALMÁBAN <i>Nagy C. Katalin</i>	11
A JAVÍTÁSI MŰVELETEK JELŐLTSGÉGI HIPOTÉZISE <i>Németh Zsuzsanna</i>	29
HIÁNYOSAN DOKUMENTÁLT NYELVEK RELEVANCIAJÁJA A LEXIKAI SZEMANTIKAI KUTATÁSOKBAN, AVAGY MEDDIG ÉR A NGANASZAN TAKARÓ? <i>Szeverényi Sándor</i>	55
A FŐNÉVI MUTATÓ NÉVMÁSOK INDEXIKÁLIS HASZNÁLATÁT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK A MAGYARBAN <i>Tóth Enikő, Csatár Péter</i>	67
A BE IGEKÖTŐ JELENTÉSEI NYITRAGERENCSÉR NYELVJÁRÁSÁBAN <i>Tóth Katalin</i>	87

[EMPTY]

Jelentés és Nyelvhasználat

A Pragmatika Centrum és az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék folyóirata
1. évfolyam (2014)

Szerkesztők

Maleczki Márta
Németh T. Enikő
Szécsényi Tibor

Szerkesztőbizottság

Andor József
Bibok Károly
Csatár Péter
Dér Csilla
Gyuris Beáta
Ivaskó Livia
Kiefer Ferenc
Nemesi Attila László
Tolcsvai Nagy Gábor
Tóth Enikő
Tátrai Szilárd

Technikai szerkesztő

Szécsényi Tibor

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóirat az elfogadott tanulmányokat az internetről letölthető formában, késedelem nélkül teszi közzé. A publikált írásokat egy évfolyamon belül folyamatos lapszámozással látjuk el, így azok az évszám, az évfolyam és a lapszám alapján hivatkozhatók.

Cikkek benyújtása

A *Jelentés és Nyelvhasználat* folyamatosan várja leendő szerzőitől a megjelentetni kívánt tanulmányokat. A benyújtott tanulmányokat a nyelveszet@hung.u-szeged.hu címre várjuk.

Lektorálás

A benyújtott névtelen tanulmányok mindegyikét két-két anonim szakember bírálja el, a szerkesztők az ő véleményük alapján döntenek a megjelenésről.

A cikkek hol vannak nyilvántartva

A folyóirat megjelent évfolyamait a következő repozitóriumokban archiváljuk:
SZTE Contenta; Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis (EPA)

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóiratot és a benne megjelenő tanulmányokat a következő gyűjtemények indexelik: Directory of Open Access Journals (DOAJ); Google Scholar; European Reference Index for the Humanities (ERIH)

Open Access

A *Jelentés és Nyelvhasználat* c. folyóiratban megjelenő tanulmányok a Creative Commons Nevezd meg! - Ne add el! - Ne változtasd! 4.0 Nemzetközi Licenc feltételeinek megfelelően felhasználhatóak.

<http://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/deed.hu>

ISSN 2064-9940

Kiadó

Szegedi Tudományegyetem
6720-Szeged, Dugonics tér 13.
Felelős kiadó: Dr. Szabó Gábor rektor

Szerkesztőség

SZTE BTK Általános Nyelvészeti Tanszék
6722-Szeged, Egyetem u. 2.
tel: +36 62 544 128
fax: +36 62 544 687

Felelős szerkesztő: Szécsényi Tibor

www.jeny.szte.hu

Tartalom

<i>JELENTÉS ÉS NYELVHASZNÁLAT: HÁTTÉR ÉS CÉLOK</i> <i>Maleczki Márta, Németh T. Enikő, Szécsényi Tibor</i>	1
<i>MEGEMLÉKEZÉS KÁROLY SÁNDORRÓL</i> <i>Büky László</i>	7
<i>KONTEXTUS(OK) A GRAMMATIKALIZÁCIÓS JELENTÉSVÁLTOZÁS IRODALMÁBAN</i> <i>Nagy C. Katalin</i>	11
<i>A JAVÍTÁSI MŰVELETEK JELŐLTSGI HIPOTÉZISE</i> <i>Németh Zsuzsanna</i>	29
<i>HIÁNYOSAN DOKUMENTÁLT NYELVEK RELEVANCÍÁJA A LEXIKAI SZEMANTIKAI KUTATÁSOKBAN, AVAGY MEDDIG ÉR A NGANASZAN TAKARÓ?</i> <i>Szeverényi Sándor</i>	55
<i>A FŐNÉVI MUTATÓ NÉVMÁSOK INDEXIKÁLIS HASZNÁLATÁT BEFOLYÁSOLÓ TÉNYEZŐK A MAGYARBAN</i> <i>Tóth Enikő, Csatár Péter</i>	67
<i>A BE IGEKÖTŐ JELENTÉSEI NYITRAGERENCSEÉ NYELVJÁRÁSÁBAN</i> <i>Tóth Katalin</i>	87

Jelentés és Nyelvhasználat: háttér és célok

Maleczki Márta

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

Németh T. Enikő

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

Szécsényi Tibor

SZTE Általános Nyelvészeti Tanszék

A folyóirat címével és tartalmával a nyelvtudomány két olyan területére, a szemantikára és a pragmatikára szeretnénk felhívni a figyelmet, amelyek mára már bebizonyították önálló nyelvészeti kutatási területekként való létjogosultságukat a modern nyelvészetben. Ennek a két tudományterületnek, amelyek a nyelvi jelentés, valamint a nyelvhasználat szabályszerűségeit kutatják, olyan nehézségekkel kellett megküzdenie, amilyenek a fonológia, morfológia vagy szintaxis területeivel kapcsolatban fel sem merültek. A nyelvek tudományos vizsgálatát megelőző, a nyelvek tanítását célzó, leíró jellegű grammatikák ugyanis általában ez utóbbi három területre koncentráltak (vö. H. Tóth 2005); ezen belül is a morfológiai leírások a kezdetektől fogva kiemelkedő jelentőségűek voltak a nyelvtankönyvekben, és természetesen ma is elkerülhetetlen ennek a szintnek a bemutatása minden nyelvtanuló számára (akárcsak a fonológiai és a szintaktikai szinté). Van olyan kutató (Itkonen 2001), aki még azt a feltevést is megkockáztatja, hogy éppen a nyelvek morfológiai gazdagsága inspirálta a legkorábbi grammatikák létrejöttét, és talán nem véletlen, hogy épp az igen gazdag morfológiájú szanszkritról készült a sokak szerint máig legteljesebb és legjobb nyelvtani leírás (Pānini nyelvtana, vö. Bloomfield 1929; Kiparsky 1979). S hogy hirtelen a jelenbe ugorjunk: a számítógépes nyelvészet is morfológiai elemzőkkel kezdődött (l. pl. Koskenniemi 1983; Karttunen–Beesley 2005); de éppen ezen az alkalmazott nyelvészeti területen bizonyosodott be néhány évtized alatt egyértelműen, hogy szemantikai és pragmatikai leírás nélkül elképzelhetetlen az emberre jellemző nyelvhasználat szimulálása (Bunt–Black 2000). S az is bebizonyosodott, hogy ezek nélkül a területek nélkül az elméleti nyelvtudomány csonka marad. S ámbár a szemantikai és pragmatikai kutatásoknak önálló kérdéscsoportjai és ezek megválaszolására sajátos eszközeik vannak, a felmerülő kérdésekre képesek olyan egzakt módszerek alkalmazásával is válaszolni, mint ahogyan azt a XX. században a nyelvtudománnyal szemben is támasztott tudományosság igénye megkövetelte először a strukturalista nyelvészetben a fonológiai, morfológiai és szintaktikai szint leírásával, majd a generatív-transzformációs nyelvészetben a szintaktikai és a fonológiai szint leírásával kapcsolatban. A szemantikai és pragmatikai kutatások tudománnyá válásának természetesen voltak szükséges előzményei: a formális szemantika, és az erre válaszképpen létrejött kevésbé formális szemantikaelméletek sem jöhettek volna létre a matematikai

logikának a XX. századbeli látványos fejlődése nélkül, ahogyan a pragmatika tudományterületének a megjelenése is elszakíthatatlan a XX. századi filozófiai gondolkodás fejlődésétől. E két nyelvészeti részterületnek az interdiszciplináris jellege pedig inkább bővül, mint csökken mind a mai napig: a kognitív tudományok körébe tartozó kognitív pszichológiával, filozófiával, mesterségesintelligencia-kutatással és neurotudományokkal való kapcsolatuk nyilvánvaló és szükségszerű. Szükségszerű, hiszen a jelentéssel és a nyelvhasználattal kapcsolatban akkor is felmerül a fogalmi gondolkodással való kapcsolat kérdése, ha nem a gondolkodásra hivatkozva próbáljuk leírni a nyelvi jelentés különféle, nyelvhasználatától független és nyelvhasználatától függő aspektusait.

Ámbár a világban léteznek szemantikai és pragmatikai témájú cikkeket megjelentető igen színvonalas folyóiratok, s ámbár Magyarországon is vannak elsősorban szemantikával vagy pragmatikával foglalkozó kutatók, kifejezetten szemantikai-pragmatikai profilú magyar nyelvű folyóirat pillanatnyilag nem létezik. Egy ilyen folyóirat tehát hiánypótló jelentőségű a hazai nyelvészeti kutatásokban. Két alapvető céllal indítjuk most útjára ezt az elektronikus folyóiratot. Egrészt azért, hogy a hazai nyelvész és érdeklődő nem nyelvész szakemberek tudjanak hová fordulni, ha ezekhez a tudományterületekhez tartozó tudományos cikkeket magyar nyelven szeretnének olvasni. Másrészt az a célunk, hogy az ország különböző egyetemlein többé-kevésbé elszigetelten dolgozó szakembereknek magyar nyelvű szakfolyóiratban is olyan publikálási lehetőséget biztosítsunk, ahol a publikációknak elsősorban a nemzetközi szemantikai és pragmatikai kutatásokban meglévő normákhoz kell igazodniuk. A folyóirattól, csakúgy, mint az országos szintű, szintén a hazai szemantikai és pragmatikai kutatások összefogását célzó Pragmatika Centrumtól azt várjuk, hogy az ezeken a területeken dolgozó hazai kutatók jobban megismerhessék egymás gondolatait, s ezáltal a tudományos együttműködés lehetőségei is bővüljenek. Ezt a kapcsolati bővülést akár nemzetközi szinten is elősegítheti ez a magyar nyelvű folyóirat, hiszen általa nemzetközi adatbázisokba is (pl. Google Scholar, Directory of Open Access Journals (DOAJ), European Reference Index for the Humanities (ERIH), EBSCO, JSTOR) bekerülnek rövid angol nyelvű információk a publikáló kutatókról s a megjelenő tanulmányokról. Ehhez a Szegedi Tudományegyetem kiváló könyvtáros szakembereinek a segítsége a garancia. A tudományos színvonal garanciáját pedig a szigorú lektorálási folyamat biztosítja: minden beküldött tanulmányt két szakemberrel lektoráltat a folyóirat szerkesztőse, s csak a lektori véleményeknek megfelelő, illetve azoknak megfelelően ártírt tanulmányokat jelentetjük meg.

Publikációra való felhívásunk mindazoknak a szemantika vagy pragmatika területén kutató szakembereknek szól, akik szeretnék magyar nyelven is minél előbb megjelentetni legfrissebb eredményeiket, és a lektorálás nemzetközileg elfogadott szokásai szerint anonim lektoraik véleménye alapján a szerkesztői útmutatásokat is figyelembe véve szükség esetén átdolgozzák beküldött tanulmányaikat. Folyóiratunk gyors megjelenést és nyílt hozzáférési (open access) lehetőséget biztosít. Az elfogadott tanulmányokat az internetről letölthető formában, késedelem nélkül közzétesszük, majd évfolyamonként archiváljuk. A folyóirat köteteinek az archiválását az SZTE Contenta repozitórium, valamint az Elektronikus Periodika Archivum és Adatbázis (EPA) végzi el.

Egy ilyen profilú és igényességű folyóirat indítása méltán kapcsolódik éppen a Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszékéhez. Ezen a – sajnálatosan kis létszámú, de nagy számú minőségi oktatási és kutatási feladatot ellátó – tanszéken az elsősorban szemantikával és pragmatikával foglalkozó kutatók számbeli fölénye azóta folyamatosan megvan, mióta Károly Sándor professzor 1978-ban ide került tanszékvezetőnek. Károly Sándor olyan elméleti igényű és nemzetközi színvonalú oktatási program kidolgozását indította el, amely során több olyan nyelvész szakember képeződött itt ki, akik éppen a szemantika vagy a pragmatika területén választottak kutatási témákat. Ezért – és halálának 20. évfordulója kapcsán is – Károly Sándor emlékének dedikáljuk folyóiratunk első számát. A rá emlékező Büky László tárgyyszerű és meleg hangú írása méltó megnyitása új folyóiratunknak.

A *Jelentés és Nyelvhasználat* első számát a 2014. április 11-én a Pragmatika Centrum és a Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti Tanszéke által Szegeden megrendezett *Újdonságok a szemantikai és pragmatikai kutatásokban* c. konferencia előadásából készült tanulmányok megjelentetésének szenteljük. Ez az első szám olyan tanulmányokat tartalmaz, amelyeknek mindegyike átment a fent említett szigorú lektorálási és átdolgozási folyamaton.

A *Jelentés és Nyelvhasználat* első száma Büky László Károly Sándorról szóló megemlékezését követően öt tanulmányt tartalmaz.

Nagy C. Katalin a *Kontextus(ok) a grammatikalizációs jelentésváltozás irodalmában* c. tanulmányában a történeti pragmatika egyik kulcsfogalmának, a kontextusnak az értelmezési lehetőségeit tárja fel. A tanulmány legfontosabb motivációját az adja, hogy a grammatikalizációs jelentésváltozások történeti pragmatikai szempontú vizsgálata a jelentésváltozás folyamatát úgy fogja fel, mint annak a változása, hogy egy adott nyelvi elem milyen kontextusokban jelenik meg a különböző nyelvállapotokban. Miután a szerző körbejárja a kontextus fogalmának az általános pragmatikában használt értelmezéseit, valamint azt a kérdéskört, hogy hogyan jelenik meg a kontextus fogalma a történeti kutatásokban, a grammatikalizációs jelentésváltozás irodalmára összpontosít és a történeti pragmatika Heine (2002), illetve Diewald (2002) által javasolt kontextustipológiáit vizsgálja meg. A tipológiákban szereplő kontextusfajták, különös tekintettel a kritikus kontextusra, és a nyelvi példák elemzése révén Nagy C. Katalin arra a következtetésre jut, hogy a kontextus a grammatikalizációs jelentésváltozás irodalmában nem mindig az értelmezés kontextusaként értendő. Egyrészt annál szűkebb fogalom, mivel csak a grammatikalizációs folyamatot előmozdító kontextuális tényezőket foglalja magában. Másrészt a történeti kutató értelmezési kontextusa eltérhet a mindennapi nyelvhasználat kontextusától. Harmadrészt a történeti pragmatika kontextusfogalma a megnyilatkozások megértésben szerepet játszó kontextus és a módszertani értelemben vett kontextus vonásainak keveredését mutatja.

A spontán élőbeszédnek egy izgalmas kérdésével foglalkozik Németh Zsuzsanna *A javítási műveletek jelöltségi hipotézise* c. tanulmányában. A javítási műveletek, amelyek közül az önjavítások műveletei közül négyet tárgyal a tanulmány, a kommunikáció sikeresebb mivoltát szolgálják annak ellenére, hogy a társalgás előrehaladását, a progresszivitást megszakítják. Az ismétlés, a beszúrás, a csere és a törlés műveletei a progresszivitás preferenciájával ugyan ellentétesek, de a

mondanivaló pontosabbá tétele fontosabb a kommunikáció szempontjából, mint a zökkenőmentes előrehaladás. Ezt igazolja a szerzőnek az a felfedezése, hogy mindegyik javítási művelet jellemezhető (a retrospektivitás mellett) a redundancia jegyével is. Különbség közöttük csak a „nem megfelelő szegmentum” jegyben van; ez két csoportba sorolja jelöltség szempontjából a tárgyalt négy javítási műveletet (az ismétlés és a beszúrás ezzel a jeggyel nem rendelkezik, míg a csere és a beszúrás igen, tehát ez utóbbiak jelöltebbek az előbbieknél). Németh Zsuzsanna saját gyűjtésű korpuszán gondos elemzéssel kimutatja, hogy igazolható az a feltevése, mely szerint a javítási műveletek sorrendje nem tetszőleges: általában a jelöltebb, azaz kevésbé egyszerű javítási műveletek alkalmazása irányában halad előre a társalgás; azaz két különböző jelöltségű művelet közül a kevésbé jelöltet követi a jelöltebb. A javítási műveletek ilyen, az egyszerűbbtől (kevesbé jelöltől) a bonyolultabb (jelöltebb) irányába történő spontán rendezésének felfedezése érdekes fényt vet a hétköznapi társalgások inherensen meglévő, a kogníció szempontjából motívált szabályosságára.

A modern nyelvtudomány a vizsgált jelenségek tényszerű leírásán túl még azt is elvárja, hogy azokat a beszélőn, a nyelvhasználón keresztül mutassuk be. Szeverényi Sándor *Hiányosan dokumentált nyelvek relevanciája a lexikai szemantikai kutatásokban, avagy meddig ér a nganaszan takaró?* c. tanulmányában az olyan nyelvi jelenségek leírásának a problémáit tárja elénk, amelyeknél az anyanyelvi beszélők kis száma, azaz a nyelvhasználók hiánya miatt azoktól nem lehet releváns, egyértelmű segítséget elvárni. A szerző a nganaszan *talu* 'tegnap, holnap' jelentésű szón keresztül mutatja be, hogy milyen információk alapján tudunk releváns megállapításokat tenni szemantikai lexikális tipológiai keretben, és hogy mire nem kaphatunk válaszokat.

Tóth Enikő és Csatár Péter tanulmánya, *A főnévi mutató névmások indexikális használatát befolyásoló tényezők a magyarban* a szerzők által összeállított és elvégzett saját kísérletek eredményeiként kapott adatokon alapuló következtetéseket mutat be. Ilyen jellegű kísérleteket más nyelvekkel kapcsolatban már elvégeztek, és ezekkel összhangban Tóth Enikő és Csatár Péter kísérleteiből az derül ki, hogy a magyarban is a főnévi mutató névmások (semleges kontextusban történő) használatában a távolság szerepe a döntő: távolra mély hangrendű névmásokat, míg közelre magas hangrendűeket alkalmaztak a kísérletben szereplő személyek. Ugyanakkor kimutatható szerepet a szakirodalomban többek által feltételezett elérhetőség faktor nem játszik a magyarban. Új és érdekes eredménye a tanulmány-nak, hogy semleges és kontrasztáló kontextusban is vizsgálták a mutató névmások használatát, és szignifikáns különbséget találtak: kontrasztáló kontextusban a távolságnak a semleges kontextusokban kimutatható egyértelmű szerepe eltűnik; valami más faktor felülbírája itt a távolság jelentőségét. A tanulmány fontos konklúziója, hogy a használat szempontjából definitív faktorok nem sorolhatók fel egyszerűen, mivel a kontextus (pl. az, hogy semleges vagy kontrasztáló) meghatározhatja, hogy melyik faktor lesz a döntő a névmás választásakor. Tóth Enikő és Csatár Péter a kontrasztív kontextusban meghatározó jelentőségű faktornak a jellegét illetően nem bocsátkoznak előzetes találgatásokba, hanem a további kutatások témájául jelölik meg ennek a kiderítését.

Tóth Katalin *A be igekötő jelentései Nyitragerencsér nyelvjárásában* c. tanulmányában arra vállalkozik hogy a Sima Ferenc dialektológus által gyűjtött tájnyelvi

korpuszban előforduló *be* igekötős igék alapján felvázolja, hogy az igekötőnek milyen jelentésváltozatai különíthetők el egymástól. A tanulmányban a Langacker által kidolgozott jelentésmodellt alkalmazza (Langacker 1987; 2008), amely az igekötős igéket kompozitszerkezetként értelmezi. Tóth Katalin kiinduló hipotézise az, hogy ezeket az igéket a prototípus-elv mentén kategorizálni lehet (a prototípust a *bemegy* ige képviseli), annak függvényében, hogy milyen funkciót, jelentést hordoz az igekötő. A szerző meggyőzően bizonyítja, hogy hipotézise helytálló – végül 4 fő csoportot különböztet meg (melyekben további alcsoportok találhatóak).

Hivatkozások

- Bloomfield, Leonard 1929. Konkordanz Pāṇini-Canndra. By dr. Bruno Liebich. (Indische Forschungen, begründet von Alfred Hillenbrandt, in zwanglosen Heften herausgegeben von Bruno Liebich, 6. Heft.) Breslau: Verlag von M. R. H. Marcus, 1928. *Language* 5:267–275.
- Bunt, Harry – William Black 2000. The ABC of computational pragmatics. In Harry Bunt – William Black (szerk.) *Abduction, Belief and Context in Dialogue: Studies in Computational Pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins. 1–46.
- Diewald, Gabriele 2002. A model for relevant types of contexts in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.) *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 103–120.
- H. Tóth Imre 2005. *A nyelvtudomány története a XX. század elejéig: csomópontok és átvezető szálak*. Szeged: JatePress.
- Heine, Bernd 2002. On the role of context in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.) *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 83–102.
- Itkonen, Esa 2001. The relation of non-Western approaches to linguistic typology. In Martin Haspelmath – Ekkerhard König – Wulf Oesterreicher – Wolfgang Raible (szerk.) *Language Typology and Language Universals: An International Handbook* Vol. 1. Berlin, New York: Mouton de Gruyter. 275–279.
- Karttunen, Lauri, – Kenneth R. Beesley 2005, Twenty-five years of finite-state morphology. In Antti Arppe – Lauri Carlson – Krister Lindén et al. (szerk.) *Inquiries into Words, Constraints and Contexts: Festschrift for Kimmo Koskenniemi on his 60th Birthday*. Stanford: CSLI Publications. 71–83.
- Kiparsky, Paul 1979. *Pāṇini as a variationist*. Cambridge, London: The MIT Press.
- Koskenniemi, Kimmo 1983. *Two-Level Morphology: A General Computational Model for Word-Form Recognition and Production*. Helsinki: University of Helsinki, Department of General Linguistics.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar: Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford; New York: Oxford University Press.

A szerzőkről

Maleczki Márta az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszékének egyetemi docense. Kutatási területei közé tartozik a határozatlan argumentumok szemantikai tulajdonságainak vizsgálata, továbbá szemantikai és nyelvelméleti problémák tanulmányozása különböző logikai rendszerek (kombinatorikus logika, bizonyításelméleti szemantika) segítségével.

Elérhetősége: maleczki@hung.u-szeged.hu

Németh T. Enikő az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszékének tanszékvezető egyetemi docense. Érdeklődési körébe különböző nyelvelméleti, pragmatikai és diskurzuselemzési problémák tartoznak.

Elérhetősége: nemethen@hung.u-szeged.hu

Szécsényi Tibor a Szegedi Tudományegyetem Általános Nyelvészeti tanszékének egyetemi adjunktusa. Kutatási területe elsősorban a mondattan és a számítógépes nyelvészet területére korlátozódik.

Elérhetősége: szecsényi@hung.u-szeged.hu

Megemlékezés Károly Sándorról

Büky László

SZTE Magyar Nyelvészeti Tanszék

*Elhangzott
az Újdonságok a szemantikai és a pragmatikai kutatásokban címmel
a Szegedi Egyetemen 2014. április 11-én megrendezett konferencián*

Hölgyeim és uraim, tisztelt kolleginák, kollégák!

A most kezdődő tudományos konferencia Károly Sándor emlékének van szentelve, ő immár 20 esztendeje nincs közöttünk. Ennyi idő múltán már sokaknak csupán valamilyen szakirodalmi adattal kapcsolatos csupán a neve, ezért is vetítettük arcképét most mindnyájunk elé.

Károly Sándor a szegedi egyetemen tanult. Klemm Antaltól kért – Sík Sándor bűvköréből kilépő irodalmárként – doktori értekezéséhez témát (*A Jókai-kódex mondattana*, 1947). A nyelvészethez ennek a diszciplinának a kutató személyiségét kirekesztő eljárás módjai vonzották, szemben az irodalomtudomány olykor ma is meglevő személyességével. E vonzódását az újgrammatikus iskola utóhatásának a magyar nyelvészetben mutatkozó hagyománya alakította, az *Igenévrendszerünk a*

kódexirodalom első szakaszában (1956) című kandidátusi értekezése ezt tanúsítja. Később érdeklődése mindjobban a nyelv rendszerszerűségének kérdései felé, a nyelvi eszközök mellett a rendszert eredményező, működtető szabályok kutatása felé fordul. Ezt az érdeklődést gyümölcsözteti *Az értelmező és az értelmezői mondat a magyarban* (1958), és bizonyos mértékben *A Bécsi Kódex nyelvtana szótárszerű feldolgozásban* (1965), amint ezt ebben a művében jelzi is.

A nyelv rendszerként való szemléletéhez adott megerősítést Károly Sándornak a strukturalizmus. A strukturalista-generativista módszerrel végzett kutatásainak fémjele az *Általános Nyelvészeti Tanulmányok* VI. kötete (1969), amelyet részben írt és szerkesztett, amely alapolvasmánnyá vált, s amelyet bő húsz évig nem követett hasonló színvonalú grammatikai kötet.

Aki az irodalom felől indul a nyelvészethez, általában azzal marad hű az irodalomhoz, hogy gyakran von kutatásába szépirodalmi jellegű szövegeket. Az illetén nyelvész-kutató lépten-nyomon szembesül jelentéstani kérdésekkel. Egyebek mellett ez is vezette Károly Sándort arra, hogy megírja az *Általános és magyar jelentéstán*-át (1970), amely a négy évtizeddel korábbi Gombocz-jelentéstán után a nemzetközi és a hazai eredmények alkotó összegzése. A mű tíz év múltán Olaszországban is megjelent, az egyetemes nyelvtudománybeli értékét e tény mindennél jobban jelzi. Az elméleti jelentéstánt követte a gyakorlat: a *Régi magyar glosszárium* (1984, társszerkesztő: Berrár Jolán), ennek nem csupán a több tekintetben új szerkesztési elvei és módszerei, hanem sok más mellett a szócikkeknek a jelentés szempontjából való minősítése is Károly Sándor munkája.

Csaknem természetes, hogy a jelentéstannal való foglalkozás Károly Sándort elvezette az éppen bontakozó szövegtani kutatásokhoz, illetőleg a kommunikációs szemlélethez, amelyhez már 1938-ban vonzotta Karácsony Sándornak társaslélektani megalapozottságú magyar nyelvtana. Az e tudományterületeken kidolgozott tanulmányaihoz – példaképp: *A szöveg és a jelentés szerepe kommunikációs szemléletű törekvéseinkben* (1979); *Mondat és megnyilatkozás* (1980–1981) – méltán csatlakozik az a maga nemében úttörő könyvfejezet, amelyet *A magyar nyelv történeti nyelvtana* számára írt, és amely már elhunyt után jelent meg: *Kései ómagyar kori emlékek szöveggrammatikája* (1995). (Egyébként e történeti grammatika első kötetében lévő, a legkorábbi szövegemlékekről szóló szöveggrammatikai rész, mondanom sem kell, az ő módszere alapján készült, erre azonban a kötet szerkesztő nem utal, nem itt van a helye elmondani, miért.)

A nyelv hétköznapi élete, az anyanyelvi műveltség és a nyelvművelés szintén foglalkoztatta Károly Sándort. Tudta és hangoztatta, hogy „a nyelvműveléshez elengedhetetlen az alapos, általános és konkrét nyelvészeti műveltség”, s hogy a nyelvművelés addig nem mutathat föl eredményeket, amíg ki van szakítva „az emberré nevelés nagy humánus feladatköréből”, amíg csupán abból él, amit a nyelvtudomány létrehozott, amíg „nem dolgozza ki a nyelvi értékelés tudományát” (Károly 1978).

Nyelvésszé, tudóssá és emberré alakulását a Kruzsok asztaltársaságnak kiemelkedő egyéniségei is alakították (Pais Dezső, Bárczi Géa, Kniezsa István és mások), mint erről több helyütt maga ír – idézzük Pais tanár urat a bizalmas szóra – „Sanyicsek”. A múlt tudósai közül Simonyi Zsigmond és Gombocz Zoltán, Wundt és de Saussure, továbbá nem utolsóként Karácsony Sándor, akit azokban időkben is megemlít, amikor ez az említett korszak hivatalossága szemében nem volt ildomos.

Károly Sándor negyedszáz évét az MTA Nyelvtudományi Intézetében dolgozott, majd a szegedi egyetemen volt professzor. Ebben az időben, amely hazánkban az ún. szocializmus építése folytán ugyancsak ember- és jellempróbáló volt, mindnyájan tudjuk, a tudomány kertjét művelte, amint publikációs jegyzéke bizonyítja, s e művelkedéshez és e közben nem használta a napi politika karriert érlelő trageáját. Némely fordulatok Károly professzor életútján, munkahelyi beosztásában, illetőleg munkahely-változásában esetenként alig, ha ezzel nem magyarázhatók...

A jelen tudományos ülés előzményének tekinthető az a konferenciasorozat, amelyet Maleczki Mártával indítottunk 1993. április 29-én (*A mai magyar nyelv leírásának újabb módszerei*, I–VII.). Ekkoriban Károly Sándor már ritkábban vonatozott a fővárosból Szegedre, de a konferencia kezdete előtt egyszer csak benyitott egyetemi szobámba. „Nahát, eljöttél...” – mondtam örvendezve. „Persze, ilyen még nem volt” – válaszolta. Ha rátekinünk arcképére, úgy vehetjük a jelen szemantikai-pragmatikai konferenciára is eljött egy Budapestnél is távolabbi helyről.

*

- Büky Béla 1994. Károly Sándor (1920–1994). *Magyar Nyelvőr* 90:369–370.
- Büky László 1991. Károly Sándor hetvenéves. *Magyar Nyelvőr* 115:153–155.
- Büky László 1994a. Károly Sándor. In Péter László (szerk.) *Új magyar irodalmi lexikon* Vol. II. Budapest: Akadémiai Kiadó. 971–972.
- Büky László 1994b. Ma temetik Károly Sándort. *Magyar Nemzet* 1994. február 11. 10.
- Büky László 1999. Károly Sándorról. In Bolla Kálmán (szerk.) *Károly Sándor (1920–1994)*. (Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 27). Budapest: ELTE Fonetikai Tanszék. 23–24.
- Károly Sándor 1978. Anyanyelvi műveltségünk helyzete és a nyelvművelés. *Kortárs* 22:143–148.
- Károly Sándor 1999. Károly Sándor vallomása pályájáról. In Bolla Kálmán (szerk.) *Károly Sándor (1920–1994)*. (Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 27). Budapest: ELTE Fonetikai Tanszék. 23–24.
- Majoros Beáta 1999. Károly Sándor írásaink bibliográfiája. In Bolla Kálmán (szerk.) *Károly Sándor (1920–1994)*. (Magyar nyelvész pályaképek és önvallomások 27). Budapest: ELTE Fonetikai Tanszék. 7–22.
- Péter Mihály 1991. Károly Sándor hetvenéves. *Magyar Nyelv* 87:249–251.
- Takáts Károlyné 1985–1986. Károly Sándor munkássága 1947–1985-ig. *Néprajz és Nyelvtudomány* 29–30:9–85.

A szerzőről

Büky László tudományos kutatásai a leíró nyelvtanra, a magyar nyelvtörténetre, a szemiotikára, a szemantikára, a textológiára, a stílisztikára és a nyelvművelésre irányulnak. Tanulmányozta Füst Milán és Karinthy Frigyes költői nyelvét a metaforahasználat szempontjából, az előbbiét szövegmondattani szempontból is. Egyebek mellett Weöres Sándor költői nyelvről is több tanulmánya van.

Elérhetősége: buky@hung.u-szeged.hu

[EMPTY]

Kontextus(ok) a grammatikalizációs jelentésváltozás irodalmában

Nagy C. Katalin

MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport

Összefoglaló

Jelen írás a történeti pragmatika, ezen belül a grammatikalizációs jelentésváltozással foglalkozó kutatások kontextusfogalmának feltárását tűzi ki célul. E kutatási terület két kontextustipológiájának (Heine 2002 és Diewald 2002) feltételezett kontextustípusai közül a kritikus kontextus (Diewald 2002) jellegzetességeinek alapos feltárása alapján az a konklúzió vonható le, hogy a *kontextus* kifejezés a vizsgált kutatási terület szakirodalmában nem mindig az értelmezés kontextusaként értendő. Egyrészt, a kontextus fogalma a grammatikalizációs jelentésváltozás szakirodalmában szűkebb fogalom az értelmezés kontextusánál, abban csupán a folyamatot előmozdító kontextuális tényezők kapnak szerepet. Másrészt, a történeti kutató értelmezési kontextusában több kontextuális tényező és másképp játszik/hat szerepet, mint a mindennapi nyelvhasználatban a megnyilatkozások értelmezése során. Harmadrészt, a kontextusnak a történeti kutatásban használatos fogalma a nyelvi megértésben szerepet játszó kontextus és a módszertani értelemben vett kontextus vonásainak keveredését mutatja.

Kulcsszavak: grammatikalizáció, jelentésváltozás, kontextus, kontextustípus, történeti pragmatika

1. Bevezetés

A grammatikalizációs jelentésváltozás kutatásában a pragmatikai szemléletmód térnyerésének következtében az utóbbi évtizedekben előtérbe került a történeti előfordulások kontextusban való vizsgálata. A történeti pragmatika egyik alapfeltevéseinek tekinthető, hogy a jelentés a kontextusbeli nyelvhasználatnak köszönhetően változik, és a grammatikalizációs jelentésváltozás folyamatának kezdetei konkrét, jól körülhatárolható kontextusokhoz köthetőek (vö. Traugott 1999; Diewald 2002; Heine 2002; Bybee 2005: 607; Fischer 2004). Pragmatikai szempontból a jelentésváltozás folyamata felfogható úgy, mint annak a változása, hogy egy adott nyelvi egység milyen nyelvi kontextusokban képes megjelenni a különböző nyelvéllapotokban. Fitzmaurice és Taavitsainen (2007: 27) pedig a kutatási terület egyik nagy kihívásaként nevezi meg, hogy „hogyan lehet, ill. hogyan tudjuk figyelembe venni a kontextus számos formáját” a történeti pragmatikában. A kontextus központi szerepének feltételezése, amit Heine (2002: 87) egyenesen kulcstényezőnek tart az új grammatikai jelentések kialakításában, felveti a fogalom tisztázásának igényét a pragmatikai orientáltságú történeti kutatásban. E problémakörhöz kapcsolódva tanulmányomban a kontextus fogalmát és jelentőségét vizsgálom meg a történeti pragmatikában, azon belül a grammatikalizációs jelentésváltozás kutatásában.

Tanulmányom a következőképpen épül fel. E bevezető után, a 2. pontban a kontextus fogalmát járom körül, ahogyan az az általános pragmatikában megjelenik, hogy megfelelő kiindulópontunk legyen e fogalomnak a történeti kutatás területén való tisztázására. A 3. pontban bemutatom, hogyan jelenik meg a kontextus tematikája a történeti kutatásban, és mit érthetünk itt az értelmezés kontextusa alatt. Elsősorban azt vizsgálom meg, a grammatikalizációs jelentésváltozás szakirodalmában hogyan jelenik meg a *kontextus* kifejezés. A következő, 4. pont a grammatikalizációs jelentésváltozás kontextusaival foglalkozik, két szerző (Heine 2002; Diwald 2002) kontextustipológiáját mutatva be részletesen. Az ezekben feltételezett típusok közül a *kritikus kontextus* fogalmát elemzem mélyrehatóbban, és az ennek alapján levonható konklúziókat mutatom be. Az utolsó, 5. pont a jelen írásban bemutatott kutatás konklúzióit tartalmazza.

2. A kontextus fogalma az általános pragmatikában

A kontextus a pragmatika központi, mégsem mindig egyértelmű fogalma, amint azt a Finkbeiner et al. (2012) szerkesztésében nemrégiben megjelent gyűjteményes kötet is mutatja, melynek tanulmányai a fogalommal kapcsolatos számos elméleti és gyakorlati kérdést érintenek. Mielőtt rátérnénk arra, hogy mit érthetünk a történeti kutatásban kontextus alatt, viszonyítási pontként tekintsük a kontextus fogalmát az általános pragmatikában, hogy megállapíthassuk, milyen egyezések, illetve eltérések mutatkoznak ehhez képest a történeti megközelítésben.

A pragmatikában egy megnyilatkozás kontextusának számos kontextuális tényező összességét szokás tekinteni, amelyeket a szakirodalomban eltérőképpen csoportosítanak, mégis, a különböző csoportosításokban rendre ugyanazok a tényezők bukkannak fel. A *The Pragmatics Encyclopedia* (Cummins 2010: 74–75, Wharton szócikke) egy a fogalom jelentőségéhez képest indokolatlanul rövid szócikkben a következőképpen foglalja össze a kontextus jelentését. Első megközelítésben egy megnyilatkozás kontextusán a diskurzus megelőző részét értjük, amelyben a megnyilatkozás megjelenik, és annak fizikai környezetét. Ha tágabb szociolingvisztikai perspektívából nézzük, a diskurzus szocio-kulturális jellemzőit is figyelembe kell vennünk, így pl. az abban résztvevők szociális státuszát. Beletartozhat még ezenkívül mindazon hitek és feltevések összessége, amelyeket az egyén egy megnyilatkozás értelmezéséhez felhasznál, valamint a mind a beszélő, mind a hallgató számára elérhető tudás (közös háttérismeret). Végül a relevanciaelmélet kontextusfelfogásaként az enciklopédia említi még, hogy egyfajta tág értelmezésben a kontextus mint pszichológiai konstruktum is felfogható, azaz mint a világról való azon feltevéseink halmaza, amelyet hallgatóként egy megnyilatkozás értelmezéséhez felhasználunk.

A magyar pragmatikai szakirodalomban, a megnyilatkozástípus definiálásakor Németh T. Enikő (1994: 77; l. még Németh T. 1996: 17) is a kontextus hasonló összetevőiről tesz említést, a kontextus két összetevőjét különítve el: a fizikai és a kognitív kontextust. Németh T. (1994: 79) szerint „a fizikai kontextusba a különböző nyelvhasználati formák külső körülményei (...) tartoznak bele. A kognitív kontextust pedig a megnyilatkozástípust használó/interpretáló *p* személy fejében az adott megnyilatkozástípus használata/interpretálása előtt reprezentálódott feltevések halmaza alkotja”. Németh T. (1994: 80–81) egy későbbi szöveghelyen, a

kommunikatív nyelvhasználati formát vizsgálva bővebben is jellemzi a fizikai kontextust, miszerint abba beletartoznak a kommunikációs helyzet jegyei, a kommunikációs partnerek kategóriája, szociális státusza, szerepei, valamint egymáshoz való viszonya. Ide tartozik még az előzőleg produkált/interpretált megnyilatkozás-típus mint fizikai esemény, a belőle származó információk azonban már a kognitív kontextus részét képezik (l. még Németh T. 1996: 21).

Németh T. Enikő készülő könyvében (Németh T. előkészületben) a kommunikatív nyelvhasználat kontextusáról írva tovább árnyalja a fentebb jellemzett képet. A kontextusnak most három összetevőjét különíti el, a fizikai, az enciklopédikus és a diskurzuskontextust. A különbség a korábbi megfogalmazáshoz képest abban áll, hogy a szerző azt javasolja, hogy az enciklopédikus és a megelőző diskurzusból származó információkat kezeljük külön, hiszen ezeknek eltérő nyelvi jelölők lehetnek. Így a kontextus három összetevőjét a közvetlenül megfigyelhető fizikai környezetből származó információk, a kommunikációs partnerek enciklopédikus ismeretei, és végül a megelőző diskurzus alkotják.

Említsük még meg Tátrai 2004-ben megjelent tanulmányát, amely funkcionális pragmatikai keretben mutatja be a kontextus fogalmának egy lehetséges értelmezését. Megközelítésében ugyanazokat az összetevőket fedezhetjük fel, amelyet már a *The Pragmatics Encyclopedia* és Németh T. (1994; 1996) megközelítése kapcsán említettünk. A kontextus fogalma Tátrai (2004: 480, 483) szerint általánosságban a megnyilatkozás kommunikációs körülményeire utal, azaz a diskurzusban részt vevő felek fizikai, társadalmi és mentális világára. A szerző egyaránt vizsgálja a kontextus összetevőit és a kontextus létrehozásának folyamatát. Két szempontrendszer alkalmaz: egyfelől a kontextus „a szituációra, a cselekvésre és a témára vonatkozó ismereteket foglalja magában”, másfelől „a résztvevőket, illetve azok fizikai, szociális és mentális világát” (Tátrai 2004: 480).

Összességében elmondható, hogy mindezen kontextusmeghatározásokban, más-más csoportosításban ugyan, de ugyanazok a kontextuális tényezők jelennek meg: annak a diskurzusnak a megelőző része, amelyben a megnyilatkozás megjelenik, a megnyilatkozás fizikai környezete, a kommunikációs helyzet jegyei, a diskurzus szocio-kulturális jellemzői, valamint a megnyilatkozás értelmezéséhez felhasznált ismeretek, hitek, feltevések. A kontextusnak tehát van megelőző diskurzusbeli, fizikai, szociális és kognitív összetevője.

A kontextus fogalmára vonatkozóan az általános pragmatikában hangsúlyoznunk kell még, hogy, amint az a fenti meghatározásokból is kiderült, kontextuson általában a potenciális kontextuális tényezők egy részhalmozát értjük, mégpedig azon tényezők összességét, amelyek a megnyilatkozás értelmezésében szerepet játszanak. Amint azt Tátrai (2004: 489) is kiemeli: „Annak ellenére ugyanis, hogy elvileg az összes összetevővel kapcsolatos ismeretanyag szerepet kaphat, a kontextus létrehozásakor ezen ismereteknek csak egy részét mozgósítjuk. Mégpedig azon részét, amelynek viszonylatában az adott megnyilatkozás relevánsnak tekinthető.” Hasonlóan vélekedik Németh T. (1994: 80) is a fentebb már idézett helyen, amikor megállapítja, hogy a kommunikatív nyelvhasználati forma fizikai kontextusába a megnyilatkozástípus produkcióját vagy interpretációját befolyásoló külső körülmények tartoznak bele.

A megnyilatkozás kontextusa tehát számos potenciális kontextuális tényezőnek csupán egy részhalmozata, amelyet a megnyilatkozás értelmezésében szerepet

játszó tényezők alkotnak. Ezen tényezők összességére a továbbiakban az *értelmezés kontextusaként* fogok utalni. Az általános pragmatika kontextusfogalmának e rövid bemutatása után térjünk át a történeti kutatás területére!

3. Kontextus a történeti kutatásban

3.1. Az értelmezés kontextusa a történeti kutatásban

Amikor egy történeti szöveg részét képező megnyilatkozással találkozunk, nem közvetlen interakcióról, hanem „beágyazott résztvevői (megnyilatkozói és befogadói) szerepekről” (Tátrai 2004: 485) beszélhetünk (bár a szerző e kifejezéseket nem a történeti kutatással kapcsolatban alkalmazza). A történeti kutatásban, amikor egy jelentésváltozási folyamatot igyekszünk rekonstruálni, természetesen a megnyilatkozások értelmezéséről van szó, a mindennapi nyelvhasználathoz hasonlóan. Fontos azonban kiemelni, hogy ilyenkor nem arra vagyunk kíváncsiak, hogy a megnyilatkozó vajon mit akar közvetíteni a számunkra, hanem arra, hogy mit akaratott üzenni a korabeli befogadó számára. Végeredményben tehát – amilyen mélységig lehetséges – mégiscsak a közvetlen interakció rekonstrukciójára törekszünk. Ez a törekvés a pótkompetencia kérdését is felveti, hiszen a kutatónak egy olyan nyelvállapot jelenségeiről kell nyelvi ítéleteket hoznia, amelyre nézve nem rendelkezik anyanyelvi kompetenciával (vö. Dér 2004: 191–192). Az ún. pótkompetencia kifejlesztésének lehetőségét és korlátait tárgyalja Forgács (1993). A nyelvtörténeti adatról írva hasonló fogalomra tesz utalást Dömötör (2012: 45), az *elsajátított intuíció* (*acquired intuition*) és a *történeti nyelvérzék* kifejezéseket említve. A pótkompetencia fogalmához köthető még a Fischer (2007: 15) által kívánatosnak tartott rendszerérzékenység (*sense of system, sense of the grammatical system*) képessége is. Egyrészt kérdéses, hogy vajon az értelmezőnek az értelmezni kívánt szöveg tükrözte nyelvállapotról vonatkozó pótkompetenciája, amely sosem érhet teljesen a korabeli nyelvhasználók kompetenciájának a nyomába, mennyire tekinthető megbízhatónak, másrészt a saját anyanyelvi kompetenciája is visszaköszönhet a szöveg értelmezésében, azaz a különböző nyelvállapotokra vonatkozó kompetenciák interferenciájáról beszélhetünk, amit tovább árnyal az is, hogy az írott, illetve a beszélt nyelvre vonatkozó kompetenciánk is befolyásolhatja egymást (ehhez l. Fischer 2007: 13, 18, 41). Mindenesetre a ránk maradt dokumentumokban szereplő megnyilatkozások értelmezésekor a feltételezéseink szerint a korabeli befogadó által megkonstruált értelmezéssel a lehető legnagyobb mértékben egyező interpretáció megtalálását tűzzük ki célul. Ehhez az értelmezéshez azonban nem lehetséges ugyanazon az úton eljutnunk, mint a korabeli befogadó tette, hanem sok esetben a nyelvi megértésben tudattalanul zajló folyamatok tudatosítására van szükség. Ennek következtében az értelmezés kontextusa is eltérő lesz. E különbségeket jól megvilágíthatjuk Meibauer (2012) rendszerét alapul véve.

A kontextus fogalmát vizsgáló tanulmányában – összhangban az előző, 2. pontban már jól körüljárt értelmezéssel – Meibauer (2012: 11) megállapítja, hogy kontextus alatt általánosságban mindazon aspektusokat érthetjük, amelyek hozzájárulnak (relevánsak) egy adott (beszélt vagy írott) szövegrész megértéséhez. Ezeket a szerző négy nagy csoportba sorolva beszél a szövegrész viszonyáról egyrészt a szituációhoz, amelyben létrejött vagy amelyben értelmezzük (*extratextuális*

kontextus), másrészt a környező szövegrészekhez (*intratextuális kontextus*), harmadrészt a szöveg egészéhez (*infratextuális kontextus*), negyedrészt egyéb szövegekhez (*intertextuális kontextus*).¹ Meibauer e négy csoportot egy adott megnyilatkozás értelmezése szempontjából vizsgálja. Vegyük észre azonban, hogy mindezek kicsit másképp, a történeti kutatás folyamatában is szerepet játszhatnak. A történeti kutatásban e négy csoportba tartozó tényezők azonban másképpen jelennek meg, mint a közvetlen interakcióbeli megértésben, mindamelllett, hogy a korabeli szándékolt jelentés feltárásának módszertani nehézségei miatt a történeti kutatásban e kontextusok egyes elemei kiemeltebb jelentőségre tehetnek szert.

Történeti szempontból az *intratextuális kontextus*, azaz a szöveg környező szövegrészekhez való viszonyának feltárása tűnik a legkönnyebben kivitelezhetőnek, bár a pótkompetencia használata okozta nehézségek már itt is jelentkeznek. Az *extratextuális kontextus* feltárása a kutató ismereteit követeli meg a vizsgált korszak társadalmi-kulturális jellegzetességeiről, valamint a szöveg létrehozójá/létrehozóinak és címzettjé/címzettjeinek szociális jellemzőiről, egymáshoz való viszonyáról stb. Az *infratextuális kontextus*hoz sorolhatnánk a magáról a szövegről, keletkezésének körülményeiről való ismereteinket, az *intertextuális kontextus*hoz pedig további esetleges fennmaradt kéziratok, fordítások figyelembevételét, illetve olyan egyéb szövegeket, amelyek akár más korból származnak vagy más nyelven íródtak, de relevánsak lehetnek az adott kutatásban. Szemben a mindennapi nyelvhasználatban való megnyilatkozásértelmezéssel, amely sok tekintetben automatikusan zajlik, a történeti kutatásban mindezen tényezők feltárása igen alapos, tudatos kutatómunkát követel, és nem is mindig lehetséges kimerítően.

Amint azt később részletesebben is látni fogjuk, amelllett, hogy egy történeti szöveg részét képező megnyilatkozás értelmezésekor e tényezők számbavétele gyakran tudatosabb kell, hogy legyen, olyan tényezők is szerepelhetnek közöttük, amelyeket a korabeli értelmező feltehetően nem használt vagy semmiképpen nem is használhatott a megnyilatkozás értelmezéséhez (pl. a diskurzus megnyilatkozást követő része, későbbi, máshonnan származó vagy más nyelven íródott szövegekbeni előfordulások, a kutatás elméleti keretéből eredő megfontolások stb.). Következésképpen, az értelmezés kontextusa nem egyezik meg a korabeli és a mai befogadó esetében.

Az általános pragmatika kontextusfogalmáról írva a kontextus megelőző diskurzusbeli, fizikai, szociális és kognitív összetevőit különítettük el. Összefoglalóan, a történeti kutatásra nézve is elmondhatjuk, hogy a *kontextus* terminus e területen sem csak szöveggörnyezetre utal. Bár a fizikai kontextus teljes rekonstruálására nincs lehetőség a történeti nyelvészetben, rendelkezhetünk azonban a történeti szöveg keletkezésének körülményeire vagy a kontextusban szereplő fogalmakra vonatkozó enciklopédikus információkkal, ismeretekkel az adott kor szociális viszonyairól. A kognitív kontextust is figyelembe tudjuk venni a vizsgált szövegrészben szereplő fogalmakhoz kapcsolódó enciklopédikus információk bevonásával, valamint akkor is, ha az adott szöveggörnyezetből vagy a vizsgált nyelvi egység későbbi történetéből egyértelműen kikövetkeztethető valamely pragmatikai következtetés

¹ Meibauer (2012: 11) zárójelben megadja még az intratextuális kontextus esetében a kontextus (*co-text*), az extratextuális kontextus esetében pedig a situációs kontextus (*situational context*) terminusokat is.

jelenléte (vö. Traugott–Dasher 2004: 44). Tehát az általános pragmatikai részben felsorolt összes kontextuális tényező, a fizikai, a szociális és a kognitív tényezők is szerepet játszanak, még akkor is, ha egyrészt ezeknek teljes körű feltárására nincs is mindig lehetőség, másrészt, egyes információk nem érhetőek el automatikusan, hanem tudatos feltárást, egyéb szövegek és más források bevonásával járó alapos kutatómunkát tesznek szükségessé.

A következő pontban tekintsük a kontextus szerepét a történeti pragmatika egy részterületén, a jelentésváltozás vizsgálatában!

3.2. A kontextus jelentősége a jelentésváltozás vizsgálatában²

A kontextusok szerepéről beszélve a nyelvi változásban érdemes két dolgot világosan elkülönítenünk. A megnyilatkozásjelentés létrehozásában mind a kódolt jelentés, mind a kontextuális információk szerepet játszanak. Ennek megfelelően beszélhetünk arról a kontextusról, amely a nyelvi interakcióban részt vevők számára elérhető a megnyilatkozás pillanatában, és segíti őket a jelentéstulajdonításban. Az, hogy a kontextus soha nem azonosítható kimerítően, mivel a mindennapi nyelvhasználatban bizonyos mértékű homályosság, kétértelműség jelen lehet, előmozdíthatja a jelentés megváltozását: a nyelvi egységek jelentése a nyelvhasználatban változik. A történeti kutatásban további nehézséget jelent, hogy a kutató számára századok távlatából a kontextus még kevésbé rekonstruálható.

Másrészt, beszélhetünk a kontextusról mint a történeti pragmatikai metodológia egyik kulcsfogalmáról. A kontextusok vizsgálata a kutató segítségére lehet a jelentésváltozás feltárásában, hiszen a vizsgált nyelvi elem előfordulása vagy elő nem fordulása bizonyos kontextusokban adatokat szolgáltat a grammatikalizációs jelentésváltozás előrehaladásáról. A kontextustípusok megoszlásának különbsége az egymást követő nyelvállapotokban tükrözheti a jelentésváltozás menetét, sőt bizonyos kontextustípusokban megtalálható történeti előfordulások egy korábbi jelentésváltozás bekövetkeztéről tehetnek tanúbizonyságot. Írásomban a kontextust elsősorban az első értelemben, azaz mint a jelentésváltozás előmozdítóját vizsgálom meg.

Abban a folyamatban, amelynek során egy adott nyelvi elem jelentésének a változását történeti pragmatikai megközelítésben tárjuk fel valamely nyelvben, a kontextusok vizsgálata a következőképpen játszhat szerepet.

1. Kontextustípusok azonosítása egy adott nyelvállapotban: meg kell állapítanunk, hogy a vizsgált nyelvi elem milyen jelentésárnyalatokat közvetíthet. Ehhez számos történeti előfordulás figyelembevételére és mélyreható kontextuális elemzésre van szükség.

2. A kontextustípusok jellemzése a jelentésváltozás dinamikája szempontjából: meg kell néznünk, milyen tulajdonságok jellemzik azon kontextusokat, amelyekben kétértelműség fedezhető fel, hiszen ezek azok, amelyek teret engednek az új interpretációnak. A vonatkozó szakirodalomban a szemantikai szerkezetben fellépő változások leírása általában szorosan kapcsolódik a kontextusok leírásához, amelyben a grammatikalizálódó nyelvi egység megjelenik (vö. Heine (2002) váltó

² A kontextus természetesen a történeti pragmatika más területein is kiemelt jelentőséggel bír. Bár e különböző kutatási területek kontextusfogalmainak összevetése igen hasznos lenne, egy ilyen nagy horderejű elemzés túlmutat jelen tanulmány keretein.

kontextusát (*switch context*), amelyet ő a „kontextus és a konceptualizáció interakciójának” tart (l. később, a 4.1.-ben).

3. Végül meg kell vizsgálnunk az így feltárt kontextustípusok megoszlásának arányait egymást követő nyelvéllapokban: ez az újítás elterjedésének és a szemantikai szerkezetben bekövetkezett változásoknak a feltárásához szükséges.

Az általános elméleti megfontolások után a továbbiakban rátérek annak vizsgálatára, hogy a *kontextus* kifejezés használata a történeti pragmatikai szakirodalomban, a konkrét kutatások bemutatása során lefedi-e a fentebb bemutatott értelmezést. Másképp fogalmazva: mit érthetünk a *kontextus* kifejezés alatt a grammatikalizációs jelentésváltozás szakirodalmában?

3.3. A *kontextus* kifejezés használata a grammatikalizációs jelentésváltozás szakirodalmában

A jelentésváltozás folyamatának jellemzése során a történeti pragmatika, azon belül a grammatikalizációs jelentésváltozás szakirodalmában a *kontextus* kifejezés igen gyakran felbukkan. Tekintsünk néhány példát! A grammatikalizációról szóló alapművében Hopper és Traugott (1993: 68) úgy fogalmaz, hogy „a jelentésváltozások kezdetben pragmatikai és asszociatív természetűek, és a beszéd folyamat kontextusában merülnek fel”.³ Ugyanebben a könyvben az angol *be going to* szerkezet grammatikalizációjáról szóló részben is megjelenik a *kontextus* kifejezés: „a jövőre irányuló szándék kiemelkedő a *be going to* grammatikalizációja szempontjából releváns kontextusokban”⁴ (Hopper–Traugott 1993: 92–93). E megfogalmazásokból úgy tűnik, hogy *kontextus* alatt az értelmezés kontextusát kell értenünk. Az alábbi idézetek szintén ezt az értelmezést támasztják alá: a kontextus „kulcstényező az új grammatikai jelentések alakításában” (Heine 2002: 87), vagy, a grammatikalizációs folyamat előmozdítása „egy sajátos kontextustípus, a *kritikus kontextus* megjelenéséhez köthető” (Diewald 2002: 103), végül, „a grammatikalizációs folyamat kezdete, amely a kritikus kontextusban zajlik” (Diewald 2002: 109). Úgy tűnik tehát, hogy a jelentés a nyelvi megértés jellegzetességeinek köszönhetően változik a konkrét nyelvhasználatban, az értelmezés kontextusában. Hogy a kontextus kifejezés az érintett szakirodalomban ne erre utalna, arra nézve nincs explicit utalás.

Első megközelítésben tehát értsük a kontextus kifejezést úgy, hogy az az értelmezés kontextusára utal, és vizsgáljuk meg a kontextus grammatikalizációs jelentésváltozásban betöltött szerepét!

4. Kontextusok a grammatikalizációs jelentésváltozásban

Annak az általánosan elfogadott feltételezésnek megfelelően, hogy a grammatikalizációs jelentésváltozás kezdetei konkrét, jól körülhatárolható kontextusokhoz

³ „the meaning changes are initially pragmatic and associative, arising in the context of the flow of speech”

⁴ „intention regarding the future is salient in the contexts relevant to the grammaticalization of *be going to*”

köthetőek, a történeti pragmatikai módszertan központi kérdése a kontextus elemzése. A vonatkozó szakirodalomban a szemantikai szerkezetben fellépő változások leírása általában szorosan kapcsolódik a kontextusok leírásához, amelyben a grammatikalizálódó nyelvi egység megjelenik (vö. Diewald 2002; Heine 2002; Bybee 2005: 607; Fischer 2004). Amint a 3.3. pontban bemutatott idézetekből is jól látszik, a grammatikalizáció pragmatikai megközelítésű vizsgálatában a folyamatokhoz köthető jelentésváltozást a nyelvhasználat jellegzetességeihez kötik, és egyes szakaszait különféle kontextustípusokkal hozzák összefüggésbe. A kontextus Heine (2002: 87) szerint egyenesen „kulcstényező az új grammatikai jelentések alakításában.”⁵ Heine (2002) és Diewald (2002) azoknak a kontextusoknak a jellegzetességeit vizsgálja, amelyekben a jelentésváltozás egyes állomásai tetten érhetőek. A továbbiakban e két szerző kontextustipológiáját tekintem át.

4.1. Heine (2002) kontextustipológiája

Heine (2002) a grammatikalizáció forгатókönyvéről írva három kontextus közt tesz különbséget. Elemzésében a jelentésváltozás első szakasza a hídkontextus⁶ (*bridging context*) állomása, amely egy következtetési mechanizmust indít be, így egy új, valószínűbb interpretáció válik lehetővé, amely eltér a régi, lexikai jelentéstől. Ez az új jelentés azonban még törölhető, azaz ebben a kontextusban még a régi jelentés is tulajdonítható. Egy adott nyelvi formához több hídkontextus is kapcsolható. A következő szakaszt a váltókontextus (*switch context*) megjelenése jellemzi. A váltókontextus összeférhetetlen a forrásjelentés⁷ egyes kiugró jellegzetességeivel, így ebben a kontextusban az egyetlen lehetséges interpretáció az új értelmezés marad, amely azonban még kontextusfüggő. A váltókontextus így egyfajta „szűrőként” működik, amely kiszűri a forrásjelentést. A harmadik lépés a konvencionizáció (*conventionalization context*), amikor az új jelentésnek már nincs szüksége a kontextus támogatására, sőt „a konvencionizációs kontextus ellentmondhat a forrásszemantikának, vagy megsértheti azt”⁸ (Heine 2002: 85). Ezen az állomáson a grammatikalizálódó egység már újabb kontextusokban is használhatóvá válik a hídkontextusokon túl. Heine a kontextusok szempontjából vizsgálja meg az implikatúrák konvencionizációjának folyamatát, és azt igyekszik feltárni, hogy milyen kontextustípusok hozhatóak kapcsolatba a folyamat egyes szakaszaival. A törölhetőség megmutatja, hogy a jelentés kontextusfüggő-e még, vagy már kontextusfüggetlen. Heine elsősorban a váltókontextusra fókuszál, hiszen úgy tartja, hogy ez a felelős a grammatikalizációban bekövetkező jelentésváltozásért.⁹ Ebben a szakaszban az új grammatikai jelentés kialakulása a kontextus és a konceptualizáció interakciójának tudható be. Ahogy említettem, Heine úgy tekint

⁵ „the crucial factor in shaping new grammatical meanings”

⁶ A terminus nem Heine sajátja, Evans–Wilkins (1998: 5)-re hivatkozik.

⁷ A *forrásjelentés* kifejezést Heine (2002: 84) ’eredeti jelentés’ értelemben használja. Modelljéről írva tanulmányomban az ő terminológiáját követem.

⁸ „Conventionalization contexts can contradict or violate the source semantics.”

⁹ Bár Heine a váltókontextust tartja a legfontosabb állomásnak („switch context stage, which can be held responsible for this process” (Heine 2002: 83)), természetesen modelljében a jelentésváltozás folyamatának az általa megnevezett többi szakasz is részét képezi, és ezek élesen nem is határolhatóak el egymástól.

a váltókontextusra, mint egy szűrőre, amely kiszűri a forrásjelentést (Heine 2002: 86). Heine ezen megállapításában azonban némi ellentmondás fedezhető fel: hogyan lehet felelős a váltókontextus a jelentésváltozásért, ha abban az egyetlen lehetséges interpretáció az új értelmezés, hiszen a kontextus összeférhetetlen a forrásjelentés valamely kiugró jellegzetességével? Valószínűsíthető, hogy ha egy nyelvi egység a forrásszemantikának ellentmondó kontextusban képes megjelenni, az már lezajlott jelentésváltozásra utal. Ezért pedig inkább a következtetési mechanizmust beindító hídkontextust lehet „felelőssé tenni”. Így a grammatikalizációs jelentésváltozás leírásában inkább a hídkontextus tulajdonságait érdemes feltárni, míg a váltókontextus már evidenciaként szolgálhat az új jelentés meglétére, és így a jelentésváltozás datálásában lehet nagy hasznunkra.

4.2. Diewald (2002) kontextustipológiája

Diewald (2002) szintén a grammatikalizáció kontextusaival foglalkozik, de az ő modellje sokkal inkább épít a morfológiai és strukturális jellegzetességekre, mint Heine (2002) elképzelése. A szemantikai és a strukturális alapú megközelítést ötvözve szintén három kontextustípust feltételez, amelyek a grammatikalizációs jelentésváltozás három egymást követő szakaszához köthetők. Első lépésként a nyelvhasználók egy lexikai egységet olyan kontextusokban kezdenek használni, ahol az korábban nem jelent meg. Ebben az ún. nem tipikus kontextusban (*untypical context*) az új jelentés társalgási implikaturaként¹⁰ jelenik meg. A kontextus elnevezése arra utal, hogy az nem tipikus egyik jelentésre nézve sem, azaz ez a fajta kontextus nem ad támpontot arra nézve, hogy a kérdéses szerkezetet hogyan értelmezzük, egyik lehetséges prototipikus olvasatot sem támogatja egyértelműen. Egy nyelvállapotban egyidejűleg több nem tipikus kontextus is jelen van. A második típust, a kritikus kontextust (*critical context*) szemantikai és strukturális többértelműség¹¹ jellemzi, ahol az új jelentés csupán egy a számos lehetséges interpretáció közül. A kritikus kontextus következtetési folyamatokat indít be, hiszen „nincs lehetőség a szerkezet rutinszerű feldolgozására”¹² (Diewald 2002: 112), azaz társalgási implikaturára van szükség ahhoz, hogy a megnyilatkozásnak adekvát jelentést tulajdoníthassunk. A nem tipikus és a kritikus kontextus között lényegében az a különbség, hogy a nem tipikus kontextusok esetében az új strukturális és szemantikai lehetőségek több kontextus között oszlanak meg egymástól függetlenül, míg a kritikus kontextusban mindezek együttesen vannak jelen. A kritikus kontextus megjelenése a teljes nyelvi rendszer változásával összefüggésben áll, és a

¹⁰ Diewald (2002) kontextustipológiájának bemutatásakor a társalgási implikatura terminust alkalmazva az ő szóhasználatát követem, és nem foglalkozok állást az illetően, hogy a kérdéses tartalmak köthetőek-e a beszélő szándékához.

¹¹ Diewald (2002) azért beszél többértelműségről, és nem csupán kétértelműségről, mert ez utóbbit a nem tipikus kontextushoz köti. Diewald (2002) szerint egy nyelvállapotban egyidejűleg több nem tipikus kontextus van jelen, és az ezekben megjelenő új strukturális és szemantikai lehetőségek a kritikus kontextusban mintegy összegződnek. Felmerül a kérdés, hogy vajon minden grammatikalizációs folyamatban szükségképpen több nem tipikus kontextus fedezhető-e fel? Amennyiben ugyanis csak egy lenne, a nem tipikus és kritikus kontextusok elkülönítése nem lenne indokolt. Ez azonban csupán elméleti megfontolás, amely csak több konkrét esettanulmány alapján lenne vizsgálható.

¹² „there is no way to process this structure in a routinized way”

későbbiekben eltűnik. Harmadik lépésben az új jelentés különálló jelentésként válik el az ún. izoláló kontextusokban (*isolating contexts*), amelyek mindegyike egy-egy olvasatot tesz lehetővé, míg a többi, az adott nyelvallapotban elérhető olvasatot kizárja. Az izoláló kontextusok jelenléte ilyen módon lehetővé teszi, hogy a különböző jelentéseket egymástól függetlenül érzékeljék a nyelvhasználók. Tehát az adott nyelvallapotban elérhető minden egyes értelmezésnek van izoláló kontextusa, ami mutatja, hogy az új jelentés szemantikaivá válása már lezártnak tekinthető.

A fentebb bemutatott két tipológiáról elmondható, hogy a szerzők nem definiálják, pontosan mit értenek a *kontextus* kifejezés alatt. A terminus használata a leírásban azonban azt tükrözi, hogy nem az értelmezés kontextusáról van szó, a szerzők csupán az éppen vizsgált jelentésváltozás szempontjából releváns vonásokra koncentrálnak. Heine esetében ezek elsősorban szemantikai sajátosságok, míg Diewald felfogásában emellett strukturális sajátosságok, sőt, a teljes paradigma változásai is relevánsak az adott kontextus meghatározása szempontjából. Jól látható, hogy már e rövid összefoglaló alapján felmerül a gyanú, hogy az e kontextustipológiákban megjelenő kontextusfogalom nem esik teljesen egybe az értelmezés kontextusával, azaz a közvetlen interakcióban, a megnyilatkozás feldolgozásakor figyelembe vett kontextussal. Az egyes típusok megállapításához ugyanis nem mindig szükséges a megnyilatkozás teljes interpretációjához eljutnunk: elegendő az éppen vizsgált nyelvi változás szempontjából releváns vonásokat figyelembe vennünk. A kontextus típusára utalhatnak többek között a főnévi igenév vagy az alany szemantikai tulajdonságai, vagy egyes grammatikai jellegzetességek.

A Heine (2002) és Diewald (2002) tipológiájában szereplő összes kontextustípus szemügyre vételétől jelen cikkben terjedelmi okok miatt el kell tekintenem.¹³ Ezért kiemelek egyet közülük, és azon fogom alaposabban megvizsgálni, hogy milyen kontextuális tényezőket foglal magában a grammatikalizációs jelentésváltozás kontextusfogalma, ez megfelel-e az értelmezés kontextusának, és ha nem, miben tér el tőle. Legyen ez Diewald (2002) kritikus kontextusa, amelyet a szerző saját példáján keresztül mutat be a következő pontban.

4.3. A kritikus kontextus (Diewald 2002)

A kritikus kontextust többszörös strukturális és szemantikai többértelműség jellemzi. Ez a kontextustípus következtetési folyamatokat indít be, hiszen benne az új jelentés csupán egy a számos lehetséges interpretáció közül. Diewald német modálisok grammatikalizációját vizsgálja a fentebb (a 4.2. pontban) bemutatott három kontextustípussal jellemezve. Megállapítja, hogy e jelentésváltozási folyamatban a kritikus kontextus 1200 körül, egy rövid nyelvtörténeti szakaszban van jelen és számos értelmezési lehetőséget enged meg, amelyek közül kiemelkedik a később grammatikalizálódó deiktikus jelentés. A német modálisok grammatikalizációjának kritikus kontextusa általánosítva a következő:

- (1) dentális szuffixummal rendelkező modális + (névszói tárgy) + *haben/hân/sîn* + a participium II. (múlt idejű) alakja.

¹³ Ahhoz a kérdéshez, hogy a két szerző által feltételezett kontextustípusok vajon milyen mértékben feleltethetők meg egymásnak, l. Nagy C. (2013).

A *können*, eredetileg képességre utaló jelentéssel bíró ige modális jelentésének kialakulását vizsgálva a (2) alatt látható történeti előfordulást mutatja be Diewald (2002: 110–111) a kritikus kontextus példájaként. Ezen előfordulás a vizsgált nyelvállapotban háromféleképpen, a (2a–c) alatt bemutatott interpretációknak megfelelően értelmezhető (Diewald 2002: 110–111).

- (2) der kunde se baz gelobet hân
- Der hätte sie besser loben können. (kötőmód, múlt)
'Jobban meg tudta volna dicsérni.'
 - Der konnte sie besser als Gelobte haben. (a participium II. alakja mint predikatív melléknév)
'Képes volt rá, hogy jobban megdicsértnek tekintse.'
 - Der könnte sie besser gelobt haben. (deiktikus olvasat)
'Talán jobban megdicsérte.'

A vizsgált szerkezetet strukturális és morfológiai kétértelműség jellemzi, hiszen a *haben/hân/sîn* ige és a participium által alkotott igei összetételben (a fentebbi (2) példában a *gelobet hân* igei összetételben) mindkét elem értelmezhető főigeként. Másrészt a dentális szuffixumot tartalmazó modális igék (esetünkben a *kunde* forma) a vizsgált nyelvállapotban a temporális és modális értékek szinkretizmusát mutatják, ráadásul esetünkben az adott nyelvállapotban egybeesik a kijelentő és a kötőmódú alak múlt időben (szemben a mai, a kettőt morfológiailag már megkülönböztető nyelvállapottal). Mindezeknek köszönhetően a szerkezet számos értelmezési lehetőségre ad módot, amelyek közül kiemelkedik a kötelezően tág hatókörű, deiktikus interpretáció. Ez az elemzett példa esetében a 'Talán jobban megdicsérte' értelmezés. Ezt a jelentést a (2) előfordulás esetében Diewald a default értelmezésnek tartja, mert az a szerkezet többféle grammatikai elemzéséből kiindulva is elérhető. Diewald (2002: 112–113) két lehetséges olvasat alapján, társalgási implikátúra útján vezeti le ugyanazt az értelmezést. A két levezetés kiindulópontjában, azaz a morfológiai alak értelmezésében eltér ugyan, de ugyanarra az eredményre vezet.

A *kunde* alakot kötőmódként, de időbeli utalás nélkül értelmezve a következő jelentés adódik: '?A megnyilatkozás pillanatában az alany képes lenne arra, hogy a múltban jobban megdicsérje.'

A *kunde* alakot kijelentő módú, múlt idejű alakként elemezve a következő jelentés adódik: '?A múlt egy adott pontján az alany képes volt arra, hogy végrehajtsion egy cselekvést, amely abban állt, hogy jobban megdicsérje őt.'

Diewald szerint mindkét esetben igaz, hogy a befogadó számára az értelmezés nem tűnik relevánsnak, megfelelőnek, és ez következtetési folyamatot indít el. Diewald (2002: 112–113) alapján a következtetés folyamatának első lépéseit az első értelmezésből kiindulva (3) alatt adom meg.

- (3) '?A megnyilatkozás pillanatában az alany képes lenne arra, hogy a múltban jobban megdicsérje.'
- Értelmetlen azt állítani, hogy az alany képes lenne egy, a múltban lezajlott cselekvés véghezvitelére.
 - A beszélő nem akarhatja azt közölni, hogy az alany képes a cselekvés véghezvitelére (a modális nem lehet szűk hatókörű).

Diewald (2002: 112–113) szerint a második értelmezésből kiindulva a befogadó így következtet:

- (4) ?'A múlt egy adott pontján, az alany képes volt arra, hogy végrehajtsa egy cselekvést, amely abban állt, hogy jobban megdicsérje őt.'
- Az az állítás, hogy az alany képes volt a főnévi igenévben megnevezett cselekvést véghezvinni, nem túl informatív. Miért akarna a beszélő ilyesmit mondani nekem?

A következtetés a továbbiakban mindkét esetben hasonlóképpen, az (5) alatt látható módon folytatódik, és közös eredményre vezet.

- (5)
- Azt mondani van értelme, hogy lehetséges, hogy az alany a kérdéses cselekvést a múltban végrehajtotta.
 - Én, a hallgató feltételezem, hogy a beszélő azt akarja kifejezni, hogy lehetségesnek tartja, hogy az alany végrehajtotta a cselekvést.
 - Mindebből arra következtetek, hogy a beszélő így érti e megnyilatkozást: 'Talán jobban megdicsérte.'

A két, csupán kiindulópontjában, azaz a morfológiai alak értelmezésében eltérő következtetési folyamat szemantikai egyértelműsítéshez, egy plauzibilis értelmezés megtalálásához vezet, ugyanakkor szintaktikai újraelemzéshez is. Ennek következtében a *kunde* ige elveszíti régi, lexikai ('képesnek lenni / tudni, hogyan') jelentését, új jelentése a 'lehetőség' ('*unspecified possibility*') lesz.

Mindezek alapján tehát mi is a kritikus kontextus valójában, milyen kontextuális tényezők összességéként jellemezhető? A következő pontban erre a kérdésre keresem a választ, megvizsgálva az elemzésből levonható tanulságokat.

4.4. A kritikus kontextus mibenléte és az elemzésből levonható konklúziók

Az előző pontban bemutatott kritikus kontextus fogalmának elemzése alapján vizsgáljuk meg, hogyan viszonyul a történeti pragmatika kontextusfogalma az általános pragmatika kontextusfogalmához, ami alatt az értelmezés kontextusát értettük (l. 2. pontban).

Amint a 4.3. pontban láthattuk, Diewald (2002) német modális igéket vizsgálva egy többértelmű szerkezet interpretációját elemzi, amely a szerző szerint a tágabb nyelvi kontextust figyelmen kívül hagyva legalább háromféleképpen értelmezhető. Honnan tudja Diewald, hogy ezek az olvasatok valóban elérhetőek voltak a vizsgált nyelvállapotban? Úgy érvel, hogy „ezt abból következtethetjük ki, hogy vannak a középelnémetben olyan kritikus kontextusok, ahol a kontextusbeli egyértelműsítésnek köszönhetően a három interpretációból csupán egy lehetséges, míg a másik kettő kizárható”¹⁴ (Diewald 2002: 110). Diewald úgy tartja, hogy ha vannak egyértelműsítő kontextusok több olvasatra nézve, akkor joggal feltételezhetjük, hogy az adott szerkezet többértelmű, méghozzá ezekkel a lehetséges olvasatokkal

¹⁴ „this can be concluded from the fact that there are instances of the critical context in Middle High German where, due to contextual disambiguation, only one of the three alternative interpretations is possible, while the other two are excluded”

rendelkezik. Ami viszont az egyes konkrét előfordulások esetén egyértelműsíti a szerkezetet, az egy további információt tartalmazó tágabb kontextus. Ez lényegében azt jelenti, hogy a kritikus kontextus egy olyan kontextus, amely nem vezet el a teljes interpretációhoz, hiszen ahhoz a tágabb kontextus figyelembevétele szükséges. Levonhatjuk tehát először is a következőt:

(6) A kritikus kontextus szűkebb az értelmezés kontextusánál.

A fenti elgondolás megmutatja, hogy az egyes konkrét kontextusokban a (szándékolt) jelentés megállapításához szükség van a tágabb kontextusra, és azt mind a korabeli hallgató, mind a jelenkori kutató figyelembe is veszi az értelmezés során. Az ennél szűkebb kritikus kontextus azonban pusztán elméleti fogalom, amely nem a jelentéstulajdonításban játszik szerepet, hanem csupán a jelentésváltozás folyamatának leírásában. A megnyilatkozások interpretációjában szerepet játszó kontextusnak nem minden vonása releváns a jelentésváltozás szempontjából. A kontextus történeti kutatásban releváns vonásainak elsősorban azokat tekinthetjük, amelyek kapcsolatba hozhatóak a forrásjelentés háttérbe szorulását, és az új jelentés „felbukkanását” előmozdító pragmatikai következtetési mechanizmusokkal. A történeti pragmatika kontextusfogalmának e módszertani jellege a *kontextus* kifejezés használatából nem derül ki egyértelműen.

A következő probléma a kontextustípusok feltárásának folyamatához kapcsolódik. Ahhoz, hogy a következő kijelentést tudjuk tenni: „ebben a jelentésváltozási folyamatban ez vagy ez a kritikus kontextus”, ismernünk kell a jelentést az adott kritikus kontextus számos konkrét előfordulásában. Ehhez azonban az egyes esetekben a tágabb kontextus figyelembevételére van szükség. Különbséget kell tehát tennünk egyrészt maga a kritikus kontextus fogalma, és abban a folyamatban szerepet játszó kontextus között, amely során feltárjuk a kritikus kontextust, és ez a megkülönböztetés a többi kontextustípusra is érvényes. Általánosítva így fogalmazhatunk: különbséget kell tennünk egyrészt a kontextustípusok fogalma, és abban a folyamatban szerepet játszó kontextus között, amely során feltárjuk a kontextustípusokat. Másrészt a történeti kutatásban nem lehetséges, hogy a megnyilatkozás értelmezéséhez ugyanazon az úton jussunk el, mint a korabeli befogadó: a kutató gyakran több kontextuális tényezőt vesz figyelembe, és másképp (tudatos(a)bb(a)n) teszi ezt. Összefoglalva, annak megállapításához, hogy egy adott esetben kritikus kontextussal van dolgunk, amelyben többértelműség van jelen, számos kontextus együttes számbavétele szükséges, amelyekben a vizsgált szerkezet az adott nyelvállapotban megjelenhet. A mai befogadó, a kutató értelmezése tehát egy a teljes nyelvállapot perspektívájából vett interpretáció. Mindezekből ered a második fontos megállapítás:

(7) Bár ugyanahhoz az értelmezéshez szeretnénk eljutni, az értelmezés kontextusa eltér a korabeli befogadó és a későbbi befogadó esetében. A mai befogadó értelmezési kontextusa tartalmazhat olyan információkat, amelyeket a korabeli befogadó nem, és fordítva.

Ide kapcsolódik a default (vagy preferált) olvasat megállapításának kérdése is. Default interpretációnak azt az olvasatot nevezzük, amit normális körülmények

esetén automatikusan tulajdonítunk (vö. Levinson 2000: 11). Ennek meghatározására Diewald pragmatikai következtetési láncokat igyekszik feltárni, amelyek egy adott olvasathoz vezetnek. Preferált olvasatnak azt tartja, amelyik több, különböző kiindulóponttal rendelkező következtetési láncon át is elérhető. Diewald módszere rávilágít, hogy nem elég egy kontextus figyelembevétele, hanem számos kontextus együttes számbavétele szükséges, amelyekben a vizsgált szerkezet az adott nyelvállapotban megjelenhet.

A következő dolog, amelyet számításba kell vennünk, az, hogy a kontextustípusok feltárásához ismernünk kell a jelentést a kontextustípusok sok-sok konkrét előfordulásában. A jelentésváltozás vizsgálatakor tehát képesnek kell lennünk arra, hogy előzetesen jelentést tulajdonítsunk a történeti előfordulásoknak, és hogy megállapítsuk, milyen kontextussal is van dolgunk. Így például Heine (2002: 85) kijelenti, hogy a váltókontextus inkompatibilis a forrásjelentés egyes kiugró vonásaival, míg a konvencionalizációs kontextus ellentmond a forrásszemantikának, vagy megsérti azt. Ahhoz azonban, hogy felfedjük ezeket az inkompatibilitásokat és kontradikciókat, tudnunk kell, mit jelent a kérdéses lexikai egység az egyes kontextusokban. Így tehát elmondható, hogy a jelentésváltozás kutatásában előfeltétel a kutató nyelvész ismerete a történeti kontextusban megjelenő lexikai egység jelentéséről. Ez a fajta szubjektivitás sajnos nem zárható ki a történeti kutatásban (és természetesen a szinkrón kutatásban sem). Meg kell vizsgálnunk, hogy (a) vajon az új értelmezés lehetséges-e vagy sem, (b) vajon ez-e az egyetlen olvasat, vagy csupán egy a lehetséges értelmezések közül, és (c) vajon az új jelentés kontextusfüggő-e, azaz társalgási implikaturaként merül-e fel, vagy már kontextusfüggetlen. Ahhoz, hogy a jelentéstulajdonításban minimalizálni tudjuk a szubjektivitást, potenciális formai fogódzókat kell keresnünk, amelyekre elemzésünket alapozhatjuk. Mindenesetre, ismételjük meg: a kontextustípusok feltárásához ismernünk kell a jelentést a kontextustípusok sok-sok konkrét előfordulásában. Ehhez az egyes, a felszínen megegyező esetekben gyakran a tágabb kontextus figyelembevételére van szükség. Megállapíthatjuk tehát:

- (8) A történeti kutatás kontextusfogalma előfeltételezi a jelentés ismeretét, és ezáltal az értelmezés kontextusának figyelembevételét is.

Végül említést kell még tennünk a megnyilatkozás értelmezőjének az esetleges többértelműséghez való viszonyulásáról, hiszen a jelentésváltozást előmozdító kontextusok központi vonása a (szemantikai és/vagy grammatikai) többértelműség. A korabeli interpretáló természetesen a legtöbb esetben egy releváns olvasatot keres. Ezzel szemben a mai kutató, amellett, hogy szintén keresi az egyes konkrét kontextusokban legvalószínűbb olvasatot, a többértelműség lehetőségét is keresi, amely előmozdíthatta a jelentésváltozást. Tehát a történeti kutatás kontextustípusai mint olyanok a korabeli befogadó számára nem léteznek, az egyes típusok más és más, különböző időben élő nyelvhasználó által használt kontextusok. Ezek a kontextustípusok a grammatikalizációs jelentésváltozás folyamatának leírásában játszanak szerepet, így a történeti pragmatika kontextusfogalma részben (de csak részben!) módszertani jellegű. A *kontextus* kifejezés használata a történeti pragmatikai szakirodalomban azonban nem tükrözi a fogalom módszertani jellegét. Mindezekből ered a negyedik lényeges konklúzió:

- (9) A grammatikalizációs jelentésváltozás kontextustípusai részben egybeesnek az értelmezés kontextusával, részben azonban pusztán elméleti fogalmak.

A fenti problémák nem jelentik azt, hogy vitatnunk kellene a történeti pragmatika egyik alaptételét, miszerint a jelentés a kontextusbeli nyelvhasználatban, az értelmezés kontextusában változik. Számításba kell azonban vennünk, hogy a folyamat leírásában használt *kontextus* kifejezés az értelmezési kontextusnak csupán egyes jellegzetességeit fedi le. Összefoglalóan elmondhatjuk, hogy Diwald (2002) kritikuss kontextusának elemzése alapján legalább háromféle kontextus-fogalom között kell különbséget tennünk, amelyeket a szakirodalmi leírásban egyaránt a *kontextus* kifejezés jelöl.

- (i) Az értelmezés kontextusa: azon kontextuális tényezők összessége, amelyeket a korabeli befogadó figyelembe vett a megnyilatkozás értelmezéséhez.
 (ii) Az értelmezés kontextusa a kutatás folyamán: azon kontextuális tényezők összessége, amelyeket a későbbi korban élő kutató figyelembe vesz a megnyilatkozás – feltehetően a korabeli befogadó által is tulajdonított – értelmezéséhez.
 (iii) Azon kontextuális tényezők összessége, amelyek a jelentésváltozás egy adott szakaszában relevánsak. Ez utóbbi egy részben módszertani jellegű elméleti konstrukció, amely nem feleltethető meg az értelmezés kontextusának.

A grammatikalizációs jelentésváltozás szakirodalmában a *kontextus* kifejezés alatt értett kontextus e három fogalom bármelyike lehet.

5. Összefoglalás

A tanulmányban bemutatott elméleti megfontolások és a bemutatott példaelemzés tanulságai ahhoz a konklúzióhoz vezettek, hogy a *kontextus* kifejezés a történeti pragmatikai szakirodalmi leírásban nem mindig az értelmezés kontextusaként értendő. Egyrészt, a grammatikalizációs jelentésváltozás kontextusfogalmában csupán a folyamatot előmozdító kontextuális tényezők kapnak szerepet, így az az értelmezés kontextusánál szűkebb, részben módszertani jellegű fogalomnak tekinthető. Másrészt, a mai befogadó értelmezési kontextusa tágabb fogalom egy általános kontextusdefiníciónál, hiszen több kontextuális tényező szerepet játszik/játszhat benne, mint a mindennapi nyelvhasználat közvetlen interakcióiban a nyelvi értelmezés során. Harmadrészt, a grammatikalizációs jelentésváltozás kutatásának kontextusfogalma a nyelvi megértésben szerepet játszó kontextus és a módszertani értelemben vett kontextus vonásainak keveredését mutatja. A szakirodalmi leírásokban a *kontextus* kifejezés csakúgy utalhat a korabeli befogadó, mint a mai kutató értelmezési kontextusára, más esetekben pedig lehet pusztán a leírást segítő, elméleti konstrukcióra utaló kifejezés is. Hogy a három közül éppen melyikről van szó, minden esetben egyedi elbírálást tesz szükségessé.

Köszönetnyilvánítás

Jelen tanulmány megírását munkahelyem, az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport támogatta. Ezúton fejezem ki köszönetemet Németh T. Enikőnek a tanulmányban szereplő tartalmakról való értékes konzultációinkért, valamint Kertész

Andrásnak és Rákosi Csillának, akik folyamatosan segítenek metanyelvészeti gondolataimnak megfelelő irányt szabni. Végül, köszönet illeti jelen írás korábbi változatának két anonim lektorát, akik hasznos észrevételekkel segítették a tanulmány végső formájának kidolgozását.

Hivatkozások

- Bybee, Joan L. 2005. Mechanisms of change in grammaticization: The role of frequency. In Brian D. Joseph – Richard D. Janda (szerk.) *The Handbook of Historical Linguistics* Vol. 3. (Blackwell Handbooks in Linguistics). Oxford: Wiley-Blackwell. 602–623.
- Cummings, Louise (szerk.) 2010. *The Pragmatics Encyclopedia*. London, New York: Routledge.
- Dér Csilla Ilona 2004. Határok nélkül: a grammatikalizáció státusáról. *Nyelvtudományi Közlemények* **101**:182–194.
- Diewald, Gabriele 2002. A model for relevant types of contexts in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.) *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 103–120.
- Dömötör Adrienne 2012. A nyelvtörténeti adat: elvek, gyakorlat, lehetőségek. *Magyar Nyelv* **108**/1:39–51.
- Evans, Nicholas – David Wilkins 1998. *The Knowing Ear: An Australian Test of Universal Claims about the Semantic Structure of Sensory Verbs and Their Extension Into the Domain of Cognition*. Köln: Institut für Sprachwissenschaft, Universität zu Köln.
- Finkbeiner, Rita – Jörg Meibauer – Petra B. Schumacher (szerk.) 2012. *What is a Context? Linguistic Approaches and Challenges*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins.
- Fischer, Olga 2004. What counts as evidence in historical linguistics? *Studies in Language* **28**/3:710–740.
- Fischer, Olga 2007. *Morphosyntactic Change: Functional and Formal Perspectives*. Oxford: Oxford University Press.
- Fitzmaurice, Susan M. – Irma Taavitsainen 2007. Historical pragmatics: What it is and how to do it. In Susan M. Fitzmaurice – Irma Taavitsainen (szerk.) *Methods in Historical Pragmatics*. (Topics in English Linguistics 52). Berlin, Boston: De Gruyter. 11–36.
- Forgács Tamás 1993. Zárt korpuszok és pótkompetencia. *Néprajz és Nyelvtudomány* **35**:17–23.
- Heine, Bernd 2002. On the role of context in grammaticalization. In Ilse Wischer – Gabriele Diewald (szerk.) *New Reflections on Grammaticalization*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 83–102.
- Hopper, Paul J. – Elizabeth Closs Traugott 1993. *Grammaticalization*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Levinson, Stephen C. 2000. *Presumptive Meanings: The Theory of Generalized Conversational Implicature*. Cambridge: The MIT Press.

- Meibauer, Jörg 2012. What is a context? Theoretical and empirical evidence. In Rita Finkbeiner – Jörg Meibauer – Petra B. Schumacher (szerk.) *What is a Context?: Linguistic Approaches and Challenges*. Amsterdam, Philadelphia: John Benjamins. 9–32.
- Nagy C. Katalin 2013. *A katalán „anar + főnévi igenév” szerkezet grammatikalizációs jelentésváltozásának kezdeti szakaszáról történeti pragmatikai megközelítésben*. Doktori értekezés. Szeged: Szegedi Tudományegyetem.
- Németh T. Enikő előkészületben. *Interaction between grammar and pragmatics: the case of implicit subject and direct object arguments in Hungarian language use*. Kézirat.
- Németh T. Enikő 1994. Megnyilatkozás: típus–példány. *Néprajz és Nyelvtudomány* 35:69–101.
- Németh T. Enikő 1996. *A szóbeli diskurzusok megnyilatkozáspéldányokra tagolása*. (Nyelvtudományi értekezések 142). Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Tátrai Szilárd 2004. A kontextus fogalmáról. *Magyar Nyelvőr* 128/4:479–494.
- Traugott, Elizabeth Closs 1999. The role of pragmatics in semantic change. In Jef Verschueren (szerk.) *Pragmatics in 1998: Selected Papers from the 6th International Pragmatics Conference* Vol. 2. Antwerp: International Pragmatics Association. 93–102.
- Traugott, Elizabeth Closs – Richard B. Dasher 2004. *Regularity in Semantic Change*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.

A szerzőről

Nagy C. Katalin tudományos segédmunkatárs az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoportban. Történeti pragmatikával foglalkozik, eddig elsősorban a katalán összetett múlt kialakulását vizsgálta történeti pragmatikai szempontból. Ezen kívül a történeti pragmatikai módszertan kérdései érdeklik, úgymint a történeti pragmatika adatai és módszerei, különös tekintettel a kontextus szerepére és értelmezéseire a történeti pragmatikában.

Elérhetősége: nagykati@hist.u-szeged.hu

[EMPTY]

A javítási műveletek jelöltségi hipotézise

Németh Zsuzsanna

MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport

Összefoglaló

A tanulmány a konverzációelemzés elméleti keretében négy javítási művelet, az ismétlés, a beszúrás, a csere és a törlés technológiáját hasonlítja össze, kísérletet téve egy olyan modell létrehozására, amely a javítási műveletek jelöltségét feltételezi. Ennek alapja, hogy a spontán társalgások során alkalmazott javítási jelenségek felfüggesztik a folyamatban levő forduló, és ezáltal a folyamatban levő cselekvés előrehaladását. Mivel a progresszivitás fenntartása általános preferencia a társalgásban, megszakítása jelölt nyelvhasználatot eredményez, amelyet a négy művelet esetében három bináris jegy rendszereként értelmezhetünk (retrospektivitás, redundancia, nem megfelelő szegmentum). A modell tesztelése egy magyar nyelvű korpuszon történt egy szubhipotézis segítségével, amelynek lényege, hogy az egyazon cselekvés során alkalmazott javítási műveletek kiválasztásában funkcióik mellett jelöltségük mértéke is szerepet játszik. A tesztelés eredménye támogatja a hipotézist.

Kulcsszavak: konverzációelemzés, önjavítás, ismétlés, beszúrás, csere, törlés, forduló, cselekvés, progresszivitás, jelöltség

1. Bevezetés

1.1. A tanulmány célja és felépítése

Tanulmányomban azt vizsgálom, hogy a magyar anyanyelvű beszélők spontán társalgásaik során milyen önjavító technikákat alkalmaznak, és ezek milyen viszonyban állnak egymással. Míg a konverzációelemzés szakirodalmában az önjavítás mechanizmusa mindig is központi helyet foglalt el, az egyes javítási műveleteknek önmagukban viszonylag kevés figyelmet szenteltek. Kivételnek számítanak pl. a következő tanulmányok: Schegloff (2013) tíz javítási műveletet vizsgál, Lerch (2007) az ismétlést a magyarban, Fox et al. (2009) és Fox et al. (2010) az ismétlést és a cserét hét, ill. három nyelvben, Németh (2012) az ismétlést és a cserét a magyarban, Luke és Zhang (2010) a beszúrást a mandarinban, Wilkinson és Weatherall (2011) pedig a beszúrás technikáját az angolban. Látható, hogy még kevesebben voltak azok, akik több különböző javítási művelet összehasonlítását tűzték ki célul.

Az eddigi szakirodalom eredményei alapján négy önjavító műveletet (ismétlés, csere, beszúrás, törlés) választottam ki, hogy a konverzációelemzés elméleti keretében megvilágítsam a kiinduló kérdésfeltevés egy szűkebb szegmensét, majd kilépve a konverzációelemzés keretéből nem csupán a javítási technikákra, hanem általában véve a spontán beszéd progressziójának felfüggesztésére vonatkozóan vonjak le következtetéseket.

A dolgozat felépítése a következő. A releváns fogalmak meghatározása után a 2. részben bemutatom a felhasznált korpuszt és a vizsgálat módszereit. A 3. részben áttekintem a konverzációelemzés eddigi szakirodalmának az ismételésre és a cserére, ill. ezek összehasonlítására vonatkozó eredményeit. Ezután vizsgálódásomat kiterjesztem a törlésre és a beszúrásra, a 4. részben pedig felállítom a négy javítási művelet jelöltségét feltételező hipotézisemet, amelynek segítségével összehasonlíthatóvá válnak egymással. Ez már nem csupán a javítási műveleteket jellemzi, hanem a spontán beszéd progressziójának felfüggesztését is. A hipotézist az említett magyar nyelvű korpuszon tesztelem (5. rész), végül a 6. részben összegzem eredményeimet.

1.2. Elméleti háttér

1.2.1. A társalgás fogalma a konverzációelemzésben

A konverzációelemzés társalgásfogalma szerint a beszélgetés egy interakcióba ágyazott, strukturálisan szervezett folyamat (talk-in-interaction), melynek során a beszélgetőpartnerek szituációkat hoznak létre (vö. Iványi 2001a). Mivel az interakció ebben a keretben a partnerek között létrejövő aktusok sorozata (Schegloff 2007: 251), a verbális interakció szintén a partnerek között létrejövő aktusok sorozata. A beszélgetés legkisebb egysége a forduló. Egy fordulót alkot az, amit egy társalgásban részt vevő beszélő mond, amíg vagy átadja a szót a következő beszélőnek, vagy befejezi mondanivalóját szóátadás nélkül (Sacks–Schegloff–Jefferson 1974). A konverzációelemzés elméleti keretében a *cselekvés* (action) az a „fő munka (main job), amelyet a forduló végez” (Levinson 2013: 107). A fő munka pedig az, amivel egy következő fordulónak „foglalkoznia kell ahhoz, hogy adekvát következő fordulónak számíton” (Levinson 2013: 107). A forduló mellékes munkát is végezhet (off-record doings), pl. egy válasz megadásával egyúttal arra is célozhatok, hogy a konverzációs partneremnek már tudnia kellett volna azt (Stivers 2011), Levinson (2013: 107) azonban megjegyzi, hogy ezekre „már nem könnyű direkt módon úgy reagálni, hogy ne térjünk el teljesen a beszélgetés irányától”. Minden forduló legalább egy cselekvést (fő munkát) kell, hogy tartalmazzon, de tartalmazhat többet is (Schegloff 2007). A fordulókstruktúrák egysége (turn-constructive unit, a továbbiakban TCU) a fordulónak az a minimális egysége, amely már tartalmaz egy cselekvést, illetve minden egység a fordulóban, amely egy cselekvést tartalmaz (Sacks–Schegloff–Jefferson 1974; Schegloff 2007). Az (1) részlet 1. fordulójában C egy közlést (telling) (Schegloff 2007: 7) hajt végre, amire az A beszélő először egy egyetértéssel reagál. Ez már egy cselekvés, hiszen ha egy következő forduló ezzel foglalkozna, adekvát következő fordulónak számítana. Ezután egy hosszabb, többszörösen kiterjesztett TCU veszi kezdetét, amelynek cselekvése egy problémafölvetés, amelyre szintén reagálhatna egy adekvát következő forduló. Az A beszélő fordulójának cselekvéssorozata végül egy kérdéssel zárul, amelyet szintén kiterjeszt a beszélő: megindokolja, hogy miért a C beszélőt jelölte ki válaszadónak.

(1) (bea003n001)¹

C: bővül a család még jobban.

(0.3)

A: hát igen. de ez is olyan nehéz hogy igazából amikor már valaki: hosszabb ideje együtt van valakivel hogy hogy mikor jön az a el az a pont amikor már együtt is karácsonyoznak mer .hh azér egy darabig még mindig mindenki vissz- a saját családjával otthon és akkor maximum másnap találkoznak de (.) nem tudom ezt én még így nem tudom elképzelni de majd biztos hogyha má ilyen saját közös kuckó lesz akkor már úgy de (.) furi lesz azér. nálatok hogy van, Cili? ((nevetés)) mer te már férjnél vagy.

A társalgáselemzés cselekvésfogalmát (action) Schegloff (2007) élesen elkülöníti a beszédaktus-elmélet elsősorban elméleti szempontú cselekvésmegközelítésétől (act) (Austin 1962; 1979; Searle 1969; 1975; 1976; Searle–Vanderveken 1985). A beszédaktus-elmélet cselekvéssztyálokból és kategóriákból indul ki, ezeknek nevet ad (pl. ígélet, kérés, ajánlat stb.), majd olyan fogalmi komponensekre bontja az egyes kategóriákat, amelyek segítségével a konkrét cselekvések azonosíthatóvá válnak egy adott kategóriával. A társalgáselemzés ezzel szemben nem azt a kérdést teszi föl, hogy pl. mitől lesz egy kérés kérés, hanem empirikus úton megvizsgálja, hogy egy adott beszélgetés adott egységét az adott kontextusban hogyan hajtotta végre a beszélő, mit tett azáltal, hogy az adott módon, és éppen úgy formálta meg a fordulóját (vö. Drew 2013). Ebből az következik, hogy olyan cselekvéseket is felfedezhetünk, amelyeknek nincs nevük, és amelyekről a beszédaktus-elmélet nem tudott számot adni (Schegloff 2007: 8) (l. pl. az (1) példában a „problémafölvetés” cselekvését). Így a fordulóval végrehajtható cselekvések száma nem behatárolható (Schegloff 2007: xiv).

1.2.2. A javítás fogalma a konverzációelemzésben

A konverzációelemzés kézikönyve (*The Handbook of Conversation Analysis*) (Sidnell–Stivers 2013) a következőképpen határozza meg a javítást (repair): „azoknak az eljárásoknak (practices) az összessége, amelyekkel a társalgás egy résztvevője felfüggeszti a folyamatban levő cselekvésfolyamot (course of action) azért, hogy kezeljen egy, a produkció, észlelés vagy megértés során felmerülő lehetséges problémát” (Kitzinger 2013: 229). Ugyanez a forrás a javítás általános motívumát Schegloff (2007) alapján jelöli meg: a beszélők azért javítanak, „hogy az interakció ne fagyjon meg, ha probléma merül föl, hogy az interszubjektivitás megmaradjon vagy visszaálljon, és a forduló, a szekvencia és a cselekvés haladhasson tovább a lehetséges befejezés felé” (Schegloff 2007: xiv). A társalgáselemzés elméleti keretében tehát csupán azok a problémakezelő eljárások tekintendők javításnak, amelyek felfüggesztik a folyamatban levő forduló (vagy fordulószekvencia), és az ezzel végrehajtott cselekvés(ek) előrehaladását. A felfüggesztés céljának megjelölésekor pedig Schegloff három jelenséget említ, melyeket egymás szinonimájaként kezel: 1. az interakció továbbhaladásának biztosítása; 2. az interszubjektivitás

¹ A korpusz részletes bemutatását lásd a 2. szakaszban. Az átírási konvenciókat (pl. hangsúly, intonáció, tempó jelölése) a Függelék tartalmazza. A javítások a példákban félkövér betűkkel szerepelnek.

fenntartása, ill. visszaállítása; 3. a forduló, a szekvencia és a cselekvés továbbhaladása. A cselekvések végrehajtása tehát csak akkor lehet sikeres, ha végig fenntartjuk az interszubsztivitást, amely pedig az interakció fenntartásának elengedhetetlen feltétele. De mi is az interszubsztivitas, amely nélkül nincs interakció és sikeres cselekvés? A fogalmat Schegloff (1992) a társadalom- és humántudományok központi problémájaként említi. Arra utal, hogy a társadalom tagjai képesek a körülöttük levő valóságot egymással azonos módon értelmezni olyan mértékig, hogy rendelkezzenek egy közös valósággal. A konverzációelemzés nézőpontja szerint ez a közös értelmezés nem valamiféle közös kultúra elsajátításának terméke, hanem a társalgás szerveződésének procedurális eszközével hozzák létre és tartják fenn a beszélők. A fordulószekvenciákban az egyes fordulókkal nemcsak cselekszünk, hanem egyúttal azt is kinyilvánítjuk, hogy hogyan értettük az előző fordulót (Heritage 1984). Ha a beszélő úgy ítéli meg, hogy probléma lehet a megértésben (azaz a valóság azonos, közös értelmezése csorbát szenvedhet), még a forduló folyamán elkerülheti ezt egy önjavítással, és így elérheti, hogy a szándékolt cselekvés jusson el a recipienshez. Ha a recipiens ítéli meg úgy, hogy nem tudja adekvátan értelmezni a fordulót, ő is kezdeményezhet javítást a soron következő fordulóban. Strukturális szempontból az utolsó lehetőség a javításkezdeményezésre a problémaforrástól számított harmadik forduló (Schegloff 1992). Ezekben az ún. harmadik pozíciós javításokban a javítást kezdeményező fél jelzi, hogy partnere rosszul (nem a szándékolt módon) értelmezte az első fordulót. Ez pedig a partner által produkált második fordulóból derült ki számára, hiszen minden fordulóval automatikusan azt is kinyilvánítjuk, hogy hogyan értettük az előzőt (l. fentebb). A javítás tehát arra szolgál, hogy a verbális interakció szekvenciális kontextusában a konverzációs partnerek megteremtsék, fenntartsák és megvédjék a valóság közös értelmezését, vagyis az interszubsztivitást (Schegloff 1992: 1338). Ez választ ad arra a kérdésre, hogy a javítás definíciójában mit jelent a probléma fogalma. Probléma minden, amit a beszélők úgy ítélnek meg, hogy az interszubsztivitas fenntartását veszélyezteti.

1.2.3. Az önkezdeményezett javítás (önjavítás)

A problémás fordulót produkáló személy nem mindig azonos a javítást kezdeményező féllel, ezért megkülönböztetjük az ön- és külkezdeményezett javítást (Schegloff–Jefferson–Sacks 1977). Míg külkezdeményezett javításnál a javítást kezdeményező fél a partner fordulóját ítéli problémásnak, önkezdeményezett javításnál a problémás fordulót produkáló résztvevő kezdeményezi a javítást. Az is jelentőséggel bír, hogy ki a javítás kivitelezője, és az is, hogy a probléma és a javítás kivitelezése milyen távol van egymástól a szekvenciában. A javítás legpreferáltabb formája az önkezdeményezett javítás (önjavítás) (Schegloff–Jefferson–Sacks 1977), ezen belül is a problémával azonos TCU-ban kivitelezett önjavítás. Gyakoriságát az is elősegíti, hogy a fordulóban a probléma utáni első lehetséges lezárási pontig, vagyis az első beszélőváltásra alkalmas helyig elsődlegesen a problémát produkáló beszélőnek van lehetősége a javításkezdeményezésre (Sacks–Schegloff–Jefferson 1974). Mivel az önjavítás² a fordulóval végrehajtott cselekvést függeszti föl,

² Fontos, hogy ez csak az önjavításra érvényes, a küljavításra nem, hiszen pl. a javító mellék-szekvenciákban a forduló fő munkája maga a javítás.

önmagát nem célszerű cselekvésnek tekinteni, noha kétségtelen, hogy szerepe nélkülözhetetlen az interakcióban, hiszen nélküle nem valósulhatna meg a fordulóval végrehajtott cselekvés. Elsősorban azonban funkcionális fogalom, hiszen a forduló progresszivitásának felfüggesztésének jelenségét az teszi javítássá, ha funkciója a problémakezelés.

Az azonos fordulóban kezdeményezett önjavítást a beszélők javítási műveletek formájában „hajtják végre” (Schegloff 2013: 41), amelyeknek az a feladatuk, hogy „foglalkozzanak egy vélt problémával a társalgás egy folyamatban levő fordulójában, vagy megváltoztassák a fordulót olyan módon, hogy a változtatás következményekkel bírjon az interakcióra nézve” (Schegloff 2013: 43). A konverzációelemzés tehát a forduló bármiféle felfüggesztéssel járó megváltoztatását önjavításnak tekinti (Schegloff 2013: 47). A jelen tanulmány ezt a javításfogalmat használja, a javítási műveleteket pedig Schegloff (2013) alapján az azonos fordulóban történő önjavítás megvalósulási formáinak tekinti. Schegloff (2013: 43) megjegyzi, hogy jelenlegi tudása alapján tíz „fő” javítási művelet van, ez azonban azt sugallja, hogy lehet ennél több is. A Schegloff (2013) által bemutatott javítási műveletek a következők: ismétlés (recycling), csere (replacing), kihagyás (deleting), keresés (searching), zárójelzés (parenthesizing), szekvenciaugrás (sequence-jumping), újraformázás (reformatting), újrendezés (reordering), beszúrás (inserting), törlés (aborting). Az 1.1.-ben lefektetett céloknak megfelelően a jelen dolgozatban a fenti tíz javítási művelet közül négyet vizsgálok, ezek a csere, a törlés, a beszúrás és az ismétlés.

Cserénél (replacing) a beszélő a folyamatban levő TCU valamely, részben vagy egészben artikulált elemét azonnal, egyéb, nem javításkezdeményezésre szolgáló elemek beillesztése nélkül helyettesíti egy másik, különböző elemmel, miközben a TCU-t nem hagyja el (Schegloff 2008a). A javítás célszegmentuma tehát a beszélő által az adott kontextusban nem megfelelőnek, oda nem illőnek ítélt. A csere általában szelekciós vagy artikulációs problémák kiküszöbölését jelenti (Fox et al. 2009). A (2) példa kontextusát egy karácsonyi beszámoló adja, amely arról szól, hogyan lehetséges karácsony este valamennyi rokon végiglátogatása.

(2) (bea003n001: 152)

C: akkor mi is úgy csináltuk hogy nálunk mindig (.) hamarabb jött egy picit a Jézuska mint náluk, = mert a nagyszüleim meg mentek a vacsora után vissza Budára. .h és akkor mi ott megkarácsonyoztunk, megvacsoráztunk, és utána mentü:nk (nevetve) és akkor újra: a másik családnál- (.) ugyanez a felvonás hogy vacsora .hh s akko má így elég rosszul voltunk, .h és akkor már utána így együtt **vo- vándoroltu:nk**

Láthatjuk, hogy a 6. sorban a beszélő kicseréli a *vo-* elemet *vándoroltu:nk*-ra. Az, hogy a javított szegmentum mely lexéma kezdetét takarja, még a diskurzuskontextus ismeretében sem határozható meg. A konverzációelemzés alapelveivel összhangban nem bocsátkozhatunk találgatásokba a beszélő szándékaira vonatkozóan, ha azokat adatforrásunk nem támasztja alá egyértelműen (vö. Have 1999). Az azonban nyilvánvaló a példában, hogy a TCU megőrződött, és csak a megszakított elemet helyettesítette a beszélő. Ez azért fontos, mert ez különbözteti meg a cserét következő javítási műveletünktől, a törléstől.

Törlésnél (aborting) tehát az egész TCU-t elhagyja a beszélő, és újrakezdi az adott cselekvés kivitelezését más formában, újraformálja a TCU-t (Laakso-Sorjonen 2010: 1153). A cseréhez hasonlóan itt is helyettesítés történik, de az egész TCU-é, a beszélő az adott cselekvés egész megkezdett formáját ítéli nem megfelelőnek. Mindebből nyilvánvaló, hogy csak akkor beszélhetünk törlésről, ha ugyanazt a cselekvést kezdi újra a beszélő más formában. Nem szabad összekeverni azokkal az esetekkel, amikor a társalgás egy résztvevője nemcsak a TCU-t, hanem vele együtt a megkezdett cselekvést is elhagyja. Az (3) példában a beszélő a régi Skodákat jellemzi.

(3) (bea002f002: 77)

B: azér a mai autók azok már .h azok már vezetve vannak () sokkal könnyebbek, .h nem (.) volt szervoféke például. szervokormány se volt, (0.2) a gázpedál is ő: **teljesen mechanikus úton került kapcsolatba a- az porlasztós volt nem befecskendezős**

A 3. sorban a beszélő egy (0.2) szünet után új cselekvésbe, ennek megfelelően új TCU-ba kezd. Ezt az elemzést az indokolja, hogy az idáig elhangzott részre adható egy adekvát válaszreakció (Levinson 2013), a pont a forduló egyik váltásreleváns helyét képezi. A (0.2) szünet arra utal, hogy nemcsak hogy váltásreleváns helyhez érteztünk, hanem valószínűleg a beszélőnek szándéka is a szóátadás. A szóátvétel azonban nem következik be, a forduló folytatódik. A beszélő a motor működését először hosszabban próbálja leírni, majd a névelőnél megszakítja a forduló progresszivitását, és más szavakkal, egyszerűbben formálja meg ugyanazt a cselekvést. Azt, hogy ugyanarról a cselekvésről van szó (a motor működésének leírásáról), az támasztja alá, hogy a megszakítás utáni rész parafrázisa a megszakítás előtti résznek: a porlasztós rendszer azt jelenti, hogy a gázpedál mechanikus úton kerül kapcsolatba a motor vezérlésével, a befecskendezős rendszernél pedig elektronikus úton. A beszélő először részletesen elkezd jellemezni, hogy a régi autóknál a gázpedál hogyan került kapcsolatba a vezérléssel, az utolsó szintaktikailag kötelező elem előtt azonban megszakítja ezt a jellemzést, és egy szóval leírja ugyanezt: az a rendszer porlasztós volt. Vagyis a megszakítás után a TCU újraformálódik, a cselekvés azonban ugyanaz marad.³

Beszúrásnál (inserting) a beszélő felfüggeszti a folyamatban levő TCU-t, visszaugrik annak egy korábbi pontjára, beilleszt oda egy szegmentumot, majd változatlanul megismétli a korábban elhangzott részt (Wilkinson-Weatherall 2011: 65). Ez azt jelenti, hogy a beszúrt elem nem az az elem, amely a fordulóban következne. A beszúrás általában módosításra szolgál (pl. egy referencia specifikálására) (Wilkinson-Weatherall 2011), a beszélő a beszúrt elem nélkül problémásnak ítéli a fordulót. A (4) példában a beszélő helyspecifikálásra használja, amikor elmeséli, hogyan találta meg autóvezetési vizsgájának helyszínét.

³ Az, hogy csak az utolsó szintaktikailag kötelező elem előtt hagyja el a beszélő a TCU-t, szintén ezt támasztja alá, hiszen az adott beszédhelyzetben semmi nem indokolja a cselekvés elhagyását ilyen minimális távolságra a sikeres kivitelezéstől.

(4) (bea001f001: 16)

B: buszmegálló, embereket megkérdeztem hogy ne haragudjanak már. (nyelés) melyik a Borszéki >út=HÁT EZ.< na de nem az tovább megy. tovább nincs Borszéki út. (0.2) >há mondom< a harminchatba kéne mennem. hát mondom (.) volt kirakva egy egyes szám, a túloldalon meg (0.2) asszem (.) nyolcnál ért véget a szá[moz Jás. >há =

A: [mhm]

B: =mondom< harminchat? = hát hol van az ide? (.) há harmi- nem tudják. (.) visszamentem. mondták hogy az elején van valami: .h autós- >me mondtam hogy nekem vizsgázni kéne< van ott valami: autós intézet. = valami autóbiztonsági mittomén milyen intézet volt ott. .hh mondt- **ott mondták** hogy á: nem nem = aszondja menjen vissza,⁴

Láthatjuk, hogy a beszúrás sorában az *ott* első előfordulása után a beszélő záró intonációt alkalmaz. Ez és az utána következő hosszabb, hangosabb lélegzetvétel jelzi, hogy nemcsak új TCU, hanem új cselekvés is következik.⁵ Az új TCU első szegmentumát a beszélő ezután megszakítja (*mondt-*), vagyis felfüggeszti a folyamatban levő TCU-t, majd beszúrja az *ott* lexémát. Ezután változatlanul megismétli a beszúrt elem előtti szegmentumot, ezúttal azonban már be is fejezi a megkezdett szót (*mondták*). Ezért mondhatjuk, hogy „visszaugrott”, és a már megkezdett szó elé illesztette be a helyspecifikáló elemet. Noha az *ott* lexéma már kétszer elhangzott korábban a fordulóban, a vizsgált TCU-ban új elem. Azt is érdemes megjegyezni, hogy a szó előző előfordulásai az intézet helyére utalnak, itt pedig azt a helyet jelöli (ti. a buszmegállót), ahol a megkérdezett emberek mondták, hogy á: *nem nem*, vagyis ahol útbaigazították a beszélőt.

Az ismétlés (recycling) ugyanazon lexikális vagy kvázi-lexikális elem vagy elem-sor egymást követő használata (Rieger 2003: 51). Csak akkor tekintendő javításnak, ha a javítás definíciójának megfelelően valamely, „a produkció, észlelés vagy megértés során felmerülő lehetséges probléma” kezelésére szolgál (Kitzinger 2013: 229). A beszélő időnyerési stratégiaként olyan problémák kezelésére alkalmazhatja, amelyek a soron következő egység kognitív és/vagy nyelvi tervezési idejének meghosszabbítását igénylik (Rieger 2003: 47) például szókeresési folyamatokban (vö. Iványi 2000; 2001b), vagy amikor a soron következő beszélőváltásra alkalmas hely elhalasztására van szükség (Rieger 2003: 47). Ezeket összefoglaló néven halasztó funkcióknak is nevezhetjük. Az ismétlés további problémakezelő funkciója lehet a tekintetkérés (Goodwin 1981) és az átfedéskezelés (Schegloff 1987). Míg az előbbiben a recipiens hiánya, az utóbbiban az egyszerre beszélés jelenti a problémát. Schegloff (2013: 59) az ismétlés mint javítási művelet bemutatása során megjegyzi, hogy átfedésnél az ismétlés a forduló „túlélését” (surviving) segíti elő (5. példa).

(5) (bea008f006: 519)

A: mert (.) mert az marhára el- elszigeteli a[: **a**] az anyát

B: [pont erről beszélek]

⁴ Bár a példában több beszúráshoz hasonló jelenség látható, a beszúrás fenti definícióját csak a félkövérrel szedett rész elégíti ki.

⁵ Mivel a hétköznapi társalgásokban a szintaktikai egységek gyakran nem esnek egybe a prozódiai egységekkel, az új szintaktikai egységeket nem jeleztem nagybetűvel.

Az eddig felsorolt valamennyi eset eleget tesz a javítás definíciójának, mivel az ismétlés mindegyikben felfüggeszti a folyamatban levő forduló előrehaladását, mégpedig problémakezelés céljából. A konverzációelemzés szakirodalma ezért az ismétlést önmagában is a javítás egy lehetséges formájaként tartja számon (pl. Fox et al. 2009; 2010; Kitzinger 2013; Schegloff 2013). Fontos azonban, hogy az ismétlés csak akkor tekinthető javításnak, ha nem a mondandó nyomatékosítására szolgál, hiszen ilyenkor nem problémát kezelünk vele, és a cselekvés előrehaladását sem függeszti föl, sőt, a megismételt elem többszöri használata a cselekvés szerves részét képezi (Rieger 2003). Ezt illusztrálja a (6) példa, amelyben az autóvezetés nehézségeiről beszélgetnek a társalgás résztvevői.

(6) (bea002f002: 83)

B: megvoltak ezek a (0.2) melyik vonalat hova kell egyeztetni és hogy tudok befordulni. .h az nem volt könnyű megtanulni. = főleg az ilyen (.) beparkolásos manőver ilyen (.) mittőminek hívják ezt .h

A: [mhm

C: [de ez a szervofék ez- **ez** nem veszélyes? hogy így csak >nyomod nyomod< és akkor mikor állsz meg? = vagy (0.2)

B: [hát

C: [() ebbe nem volt gond? = vagy (nevetés)

Az 5. sorban a mutató névmás megismétlésénél a beszélő megszakítással függeszti föl a forduló progresszivitását, ami gyakori jelölője a javításkezdeményezésnek (Kitzinger 2013: 239). A névmás második előfordulása pedig nem része a fordulóval végrehajtott cselekvésnek, a beszélő a cselekvés kivitelezésében viszont mégis szükségesnek ítéli, ami szintén indokolja a jelenség javításként történő elemzését. Láthatjuk viszont, hogy ugyanebben a sorban a *nyomod nyomod* ige kétszeri használata nemcsak megszakítás nélküli, hanem a beszélő átlagos beszédtempójához képest gyorsabb is. Ez és az ismétlés kontextusa arra utal, hogy a beszélő itt a fék használatának folyamatosságát és intenzitását fejezi ki, vagyis a második előfordulás is része a fordulóval végrehajtott cselekvésnek, ezáltal tehát nem javításról van szó.

1.2.4. A javítás komponensei

A javításnak három komponense különíthető el: javított szegmentum (repaired segment) (Rieger 2003: 48), más néven javítandó (repairable) vagy problémaforrás (trouble-source) (Schegloff–Jefferson–Sacks 1977: 363) (A); javításkezdeményezés (repair initiation) (B); javító szegmentum (repairing segment) (Rieger 2003: 48), más néven a javítás eredménye (repair outcome) (Schegloff–Jefferson–Sacks 1977: 364) (C).

(7) (SZTEPSZI1: 613)

K: csak ez abba más mint a többi szerintem hogy **ne- ö mehetsz**
énekesként is

↓ ↓ ↓
A B C

A (7) példa cseréjében látható, hogy a javítandó vagy problémaforrás (Schegloff–Jefferson–Sacks 1977: 363) nem a probléma forrására (pl. zaj), hanem

a javítás célszegmentumára utal. Ahogyan a (2), a (3) és a (7) példa mutatja, a cserénél és a törlésnél mindig van ilyen szegmentum. Ez azzal magyarázható, hogy a problémát mindkettőben egy nem megfelelőnek ítélt szegmentum jelenti, amelyet a beszélő egy másik, megfelelőnek ítélt szegmentummal helyettesít, javít. A javított szegmentumok a példákban a következők: (2): *vo*; (3): *teljesen mechanikus úton került kapcsolatba a*; (7): *ne*. Nem minden javításnál van azonban ilyen szegmentum (Rieger 2003: 48), mivel a kezelt probléma nem mindig látható a felszínen (Kitzinger 2013: 232). A probléma *megléte* azonban a javításkezdeményezésből és a javító szegmentumból, vagy már csupán a javító szegmentumból is kikövetkeztethető (Rieger 2003: 48; vö. Lerner–Kitzinger 2010). Az utóbbi azokra a javításokra jellemző, amelyek nem tartalmaznak hallható hibát.⁶ Ilyen a bemutatott négy javítási művelet közül a beszúrás és az ismétlés. Alkalmazásukkor, amennyiben a javításkezdeményezés nem explicit, a probléma megléte csak utólag, a javítás végrehajtásával válik nyilvánvalóvá a recipiens számára (vö. Kitzinger 2013: 232). Schegloff et al. (1977: 363) ezért a hibajavítást (error correction) a javítás (repair) egy fajtájának tekinti. A hibajavítás „egy hiba (error, mistake) helyettesítése azzal, ami korrekt” (Schegloff–Jefferson–Sacks 1977: 363). Azt, hogy mi számít hibának, azaz nem megfelelő szegmentumnak egy beszélgetésben, mindig a javítást kezdeményező fél ítéli meg. A javítás mint terminus azonban a jelenségeknek ennél tágabb körét célozza meg (Schegloff–Jefferson–Sacks 1977: 363). Ha a beszélő felfüggeszti a folyamatban levő forduló vagy fordulószekvencia progresszióját azért, hogy kezeljen egy, az interszubbektivitás fenntartását veszélyeztető problémát, már javításról beszélünk.

Az explicit javításkezdeményezés önjavításnál a forduló, küljavításnál a fordulószekvencia folytonosságának olyan felfüggesztése, amely egy, „a megelőző beszéd-résztől való lehetséges eltérést” jelez (Schegloff 2000: 207). Ez azt jelenti, hogy a progresszió explicit jelzés nélkül is felfüggeszthető. A küljavító javításkezdeményező formulákat megkülönböztetjük aszerint, hogy mennyire pontosan utalnak a problémaforrásra (Schegloff–Jefferson–Sacks 1977). Eszerint a formulák egy skálára helyezhetők a leggyengébbtől (legkevésbé pontos) a legerősebbig (legpontosabb) (Kitzinger 2013: 249). Önjavításnál a javításkezdeményezést jelölhetik ún. fennakadásjelzők (hitches). Ide tartoznak a hangnyújtások (sound stretches) és a kitöltőelemek (fillers). A hezitáció vagy a megszakítás (cut-off)⁷ szintén gyakori jelzője a potenciális javításnak. Azért beszélünk csupán potenciális javításról, mert ezek az elemek még nem indítják el magát a javítást, csupán figyelmeztetik a recipienst a javítás lehetőségére. Ez visszafelé is igaz: a javításkezdeményezés lehet hallgatóságos (tacit) is. Ilyenkor expliciten semmi nem utal arra, hogy a progresszivitás felfüggesztődött, mégpedig javítás céljából (Kitzinger 2013: 239). Rieger (2003) is utal ezekre az esetekre, amikor megjegyzi, hogy a javításkezdeményezést jelezheti

⁶ Emiatt ezeknél a jelenségeknél a „javító szegmentum” elnevezés (Rieger 2003) nem szerencsés.

⁷ A megszakításos javításkezdeményezés (cut-off) nem tévesztendő össze a javítás definíciójában található megszakítás-fogalommal, amely a folyamatban levő forduló, ill. szekvencia folytonosságának felfüggesztésére, megszakítására utal (interruption). Az utóbbi bekövetkezhet megszakításos javításkezdeményezés, sőt, javításkezdeményezés nélkül is (az utóbbi esetben természetesen javításról sem beszélhetünk).

javításkezdeményezés történik. A két tartományt az a pont választja el egymástól, amelyen túl a recipiens a szót már befejezettnek észleli. A pont előtti javításkezdeményezések a szó felismerhető befejezettsége előtti, a ponton túliak pedig a szó felismerhető befejezettsége utáni javításkezdeményezések. Fontos, hogy a terminusban a felismerhetőség nem a szó felismerhetőségére utal, hanem a szó befejezettségének felismerhetőségére. Amikor tehát a beszélő a szó felismerhető befejezettsége után hajt végre javításkezdeményezést, a recipiens nem a szót ismeri föl (bár kísérelésként nagy valószínűséggel ez is megtörténik), hanem a szó befejezettségét, vagyis azt, hogy a szó artikulációja befejeződött. A szó felismerhető befejezettsége utáni javításkezdeményezéseket definíció szerint a szó utolsó hangjában vagy közvetlenül az utolsó hangja után hajtja végre a beszélő, ezeket más szóval késői javításkezdeményezésnek, az ennél korábbiakat pedig korai javításkezdeményezésnek nevezzük (Fox et al. 2009: 71). A kutatás 7 nyelvre terjedt ki, ezek az angol, a bikol, a szocsiapam csinanték, a finn, az indonéz, a japán, valamint a mandarin. Mivel az ismétlés legtöbb funkciója halasztó jellegű, pl. segíthet a beszélő számára időt nyerni a kognitív és/vagy nyelvi tervezéshez (Rieger 2003: 47), esetében a szerzők késői javításkezdeményezést vártak. A cserénél viszont azt jósolták, hogy a beszélők nem akarnak felelősséget vállalni a javított szegmentumért, és inkább a korai javításkezdeményezést részesítik előnyben. A hét nyelv vizsgálata a várt mintázatokat mutatta, noha azok helyenként egyes nyelvspecifikus jellemzők hatására torzítottan jelentek meg. A magyar nyelvre irányuló hasonló kutatás mind az ismétlés, mind a csere esetében alátámasztja Foxék eredményeit (Németh 2012). Fox et al. (2010) az önjavításként megjelenő ismétlés és csere kvantitatív elemzését tűzte ki célul az angolban, a németben és a héberben. A vizsgált változók a javítási művelettípusok és a célszó szintaktikai osztálya voltak. Mindhárom nyelv beszélői a tartalmas szavak cseréjét és a funkciószavak ismétlését részesítik előnyben. Mivel mindhárom nyelvre jellemzőek a tartalmas szavak előtt álló funkciószavak, Fox és szerzőtársai azt jósolják, hogy azokban a nyelvekben, amelyek rendelkeznek tartalmas szavakat megelőző funkciószavakkal,⁸ a beszélők gyakrabban ismételnék funkciószavakat, mint tartalmas szavakat (Fox–Maschler–Uhmann 2010: 2504). Ezt korábbi kutatások is megerősítik (Fox–Hayashi–Jaspersen 1996; Rieger 2003; Lerch 2007; Gyarmathy 2009; Fox et al. 2009), amelyek között Fox et al. (2009) megjegyzi, hogy a funkciószó-ismétlés hatékony eszköz a soron következő tartalmas szó elhalasztására.⁹ Azokban a nyelvekben viszont, amelyek nem rendelkeznek ezzel a lehetőséggel (pl. a japán, ahol a funkciószavak inkább a tartalmas szavak mögött állnak), a beszélők nem használják ezt a stratégiát (Fox–Hayashi–Jaspersen 1996). A magyar illeszkedik az említett nyelvek közé. Gyakorik a fráziskezdő funkciószavak: a határozott és a határozatlan névelő, valamint a mutató névmás + határozott névelő főnévi csoportot vezet be, a kötőszavak pedig tagmondat elején állhatnak (Lerch 2007).

⁸ Ezek főként olyan nyelvek, amelyekben az ige elöl, ill. középen áll.

⁹ Halasztásra pedig azért lehet nagyobb szükség a tartalmas szavak esetében, mert a kategóriát nyitott szóosztályok alkotják, így a tervezés során bármely kontextusban több alternatíva áll a beszélők rendelkezésére, és nagyobb kihívás megtalálni a megfelelőt. Ráadásul az egyes szavak előfordulása tekintetében a tartalmas szavak ritkábbak, mint a funkciószavak (Fox et al. 2009: 103).

Ennek megfelelően a magyar beszélők gyakrabban ismételnék funkciósavakat, mint tartalmazó szavakat (Lerch 2007; Gyarmathy 2009; Németh 2012). A (10) példában magyar funkciószó-ismétlést láthatunk. A funkciószó-ismétlést szinte mindig javításként elemezzük, mivel a funkciósavakat ritkán ismétlik a beszélők nyomatékosítás céljából.

(10) (SZTEPSZI2: 795)

A: és az a baj hogy **hog**y értelmes ember

Noha sem Fox et al. (2009), sem Fox et al. (2010) nem vizsgálta az ismétlés és a csere gyakoriságát, önjavítás-gyűjteményeik valamennyi nyelv esetében sokkal több ismétlést tartalmaznak, mint cserét (vö. Fox et al. 2009: 63; Fox–Maschler–Uhmann 2010: 2490). A magyar kutatások azáltal, hogy valamennyi olyan ismétlést és cserét figyelembe vettek korpuszaikban, amelyeknek komponenseit semmi nem választotta el egymástól, az említett javítási műveletek gyakorisági vizsgálatát is céljuknak tekintették. Ennek eredménye szintén azt mutatja, hogy a magyar beszélők sokkal gyakrabban alkalmaznak önjavításaikban ismétlést, mint cserét (Németh 2012: 2024, valamint a jelen kutatás):

	Ismétlés	Csere
angol	111	36
héber	128	27
német	98	44
indonéz	117	29
szociapam csinanték	185	16
japán	147	53
mandarin	115	35
bikol	162	23
finn	116	46
magyar ⁽¹⁾	415	142
magyar ⁽²⁾	790	171

1. táblázat

Az ismétlések és cserék száma Fox et al. (2009), Fox et al. (2010), Németh (2012), valamint a jelen kutatás önjavítás-gyűjteményében¹⁰

Hogy az ismétlés és a csere közötti gyakorisági különbségre magyarázatot találjunk, célszerű összehasonlítani az ismétlés és a csere funkcióját. Ha megnézzük, hogy a két javítási művelet használatával a beszélők milyen (vélt) problémákat kezelnek, a következőket állapíthatjuk meg. Az ismétlés, amikor funkciója a nyelvi és/vagy kognitív tervezési idő meghosszabbítása (Rieger 2003), szerepet játszhat potenciális felszíni (észlelhető, hallható) problémák megelőzésében (pl. egy nem megfelelő szó produkciója). A csere ellenben, mivel hibajavítási funkciót lát el, egy

¹⁰ A források nyelvenkénti bontásban: angol, héber, német – Fox et al. (2010); indonéz, szociapam csinanték, japán, mandarin, bikol, finn – Fox et al. (2009); magyar – Németh (2012)⁽¹⁾ és a jelen kutatás⁽²⁾.

már meglevő felszíni problémát kezel (Németh 2012). Ez magyarázatul szolgálhat arra, hogy az eddig vizsgált nyelvekben az ismétlés preferáltabb javítási műveletnek tűnik, mint a csere. Ez az összehasonlítás azonban csupán az ismétlés és a csere összevetésére alkalmas, más javítási műveleteket ugyanezen elvek mentén nem tudunk beemelni a vizsgálatba. Tovább gyengíti a hipotézist, hogy az ismétlésnek csupán egyetlen funkcióját veszi figyelembe. Azok az ismétlések például, amelyek a legközelebbi beszélőváltásra alkalmas hely elhagyására szolgálnak (Rieger 2003), nem töltenek be preventív funkciót semmilyen felszíni problémára nézve. Ahhoz, hogy bármely két javítási műveletet össze tudjuk hasonlítani egymással az egyes előfordulásaiktól és az azokban betöltött szerepeiktől függetlenül, egy közös, inherens tulajdonságukra van szükségünk, amely minden javítási műveletet egyformán jellemez. Hogy ezt az inherens tulajdonságot megtaláljuk, nézzük újra a javítás definícióját! Javításnak tekintjük azokat az eljárásokat, amelyekkel a beszélő megszakítja a folyamatban levő cselekvés előrehaladását, hogy kezeljen egy, a produkció, észlelés vagy megértés során felmerülő lehetséges problémát (Kitzinger 2013: 229). Ez azt jelenti, hogy amikor alkalmazunk egy javítási műveletet, a folyamatban levő forduló, és ezáltal a folyamatban levő cselekvés progresszivitása felfüggesztődik, a megszakítás helyétől (a javításkezdeményezéstől) egészen a javítási művelet befejezéséig a cselekvés nem halad előre. Így a folyamatban levő forduló progresszivitásának megszakítása a javítási műveleteknek egy olyan közös tulajdonsága, amely, ha találunk hozzá mértékegységet, összehasonlíthatóvá teheti egymással az egyes műveleteket. Mivel a forduló progresszivitása arra utal, hogy a forduló valamennyi komponensét azonnal a következő releváns komponens követi (Lerner 1996; Schegloff 2007; Stivers–Robinson 2006; Kitzinger 2013), a progresszivitás felfüggesztése mint tulajdonság jellemezhető anélkül, hogy figyelembe vegyük az egyes előfordulásokban betöltött funkciókat, csupán a javítási műveletek technológiáját kell górcső alá vennünk. A mértékegység megtalálásához azt kell tehát megvizsgálnunk, hogy mi történik pontosan a javításkezdeményezés pillanatától a felfüggesztett forduló folytatásáig az egyes műveletek technológiájában. A következő részben megkísérlem feltárni azokat a (technológiai) jegyeket, amelyek a folyamatban levő forduló, és ezáltal a folyamatban levő cselekvés progresszivitásának felfüggesztését mint tulajdonságot alkotják az ismétlésben, a beszúrásban, a cserében és a törlésben.

3.2. A progresszivitás megszakításának jegyei négy javítási műveletben

3.2.1. Ismétlés

Mi történik, amikor a beszélők ismétlést alkalmaznak? Mik azok a jegyek az ismétlés technológiájában, amelyek megakadályozzák, hogy a cselekvés előrehaladjon? Nézzük újra a (8) példát!

(8) (bea005f004: 257)

←

B: mókás jelmezekbe öltöztünk [és] és egymást (.) licitáltuk túl (.) különböző (.) extrém (.) formákkal.

Mivel ennél az ismétlésnél semmi nem jelöli a javításkezdeményezést, a javító szegmentumból következtetünk a javítás tényére (l. 1.2.4.). Ez arról is árulkodik, hogy pontosan mettől meddig tart a progresszivitás felfüggesztése, vagyis hol történt a javításkezdeményezés. Megállapíthatjuk, hogy ismétlésnél a javításkezdeményezés pillanatában a beszélő visszatér a TCU egy korábbi pontjára (ezt a lépést jelzi a nyíl a példában), ezért technológiai szempontból a javítási művelet *retrospektív*. Fontos, hogy csak technológiai szempontból, hiszen a kezelt problémát tekintve a szakirodalom prospektívnek tekinti, mivel valamennyi funkciója az utána következő beszédrész felé orientálódik (l. pl. halasztás) (Fox et al. 2009: 74). Tovább vizsgálva a progresszivitás megszakítását alkotó jegyeket az ismétlés esetében, megállapíthatjuk, hogy ugyanazon elem önjavításként megismételt produkciója (vagyis amikor nem nyomatékosítást fejezünk ki vele), a forduló által végrehajtott cselekvés előrehaladása szempontjából redundáns. Ha az elem második (vagy harmadik) előfordulása hiányozna, maga a *cselekvés*, amelyet a forduló végrehajt, ugyanaz a cselekvés lenne. Ez korántsem jelenti azonban azt, hogy az önjavításként megismételt elemek feleslegesek lennének a cselekvés *kivitelezésében*, a forduló konstrukciójában. Az ismétlésnek ez a tulajdonsága éppen azokat a korábbi kutatásokat támasztja alá, amelyek amellett érvelnek, hogy a redundancia nemcsak a nyelv (pl. tematikus szerepek és szelekciós jegyek egyidejű jelenléte), hanem az egész megismerés (pl. látás) szerves részét képezi, és gondoskodik a rendszer biztosabb működéséről (vö. Jackendoff 2011: 590). Az ismétlés mint javítás esetében a *redundancia* jegye az interszubjektivitás fenntartásához járul hozzá.

A redundancia szerepe a progresszivitás megszakításában talán nehezebben ragadható meg, mint a retrospektivitásé. Önálló jegyként való létjogosultságát megérősítik azok a jelenségek, amikor a redundancia önmagában, bármiféle retrospektív lépés nélkül megakasztja a cselekvés előrehaladását. Ilyen jelenség például a szünetkitöltő elemek önmagukban történő használata (öő., hm stb.), amely az ismétléshez hasonlóan szintén szolgálhat a soron következő elem elhalasztására.

(11) (SZTEPSZI2: 770)

C: nem nem amin Rúzsza Magdi ment ő: két évvel ezelőtt

Összességében tehát az ismétlésnél két jegyet állapíthatunk meg, amelyek a cselekvés progresszivitásának felfüggesztését mint tulajdonságot alkotják, ezek a *retrospektivitás* és a *redundancia*.

3.2.2. Beszúrás

Tekintsük újra a (4) példa beszúrását!

(4) (bea001f001: 16)

←←←

B: .hh |mond|-| ott mondták hogy á: nem nem

Beszúrásnál a beszélő a javításkezdeményezés pillanatában szintén visszatér a TCU egy korábbi pontjára (a példában a javításkezdeményezés megjelenik a felszínen egy megszakítás formájában). Wilkinson és Weatherall definíciója tartalmazza ezt a lépést, amikor úgy jellemzi a beszúrást, hogy a beszélő „felfüggeszti a folyamatban levő beszédrészt azért, hogy visszamenjen, és hozzátegyen még valamit a fordulóhoz, mielőtt folytatja azt” (Wilkinson–Weatherall 2011: 65). Mivel a

beszúrás semmit nem változtat a TCU-n azon kívül, hogy plusz eleme(ke)t ad hozzá, az a tény, hogy a beszélő visszaugrik a TCU egy korábbi pontjára, majd visszatér, szükségszerűvé teszi, hogy a beszúrás inherensen tartalmazzon egy megismételt beszédrészt. Ezért a beszúrás technológiája csupán annyiban különbözik az ismétlésétől, hogy plusz elem(ek) kerülnek a TCU-ba, ez azonban önmagában még nem függesztené föl a forduló progresszivitását. A cselekvés azért nem haladhat előre ideiglenesen, mert ezek az elemek *utólag* kerülnek a TCU-ba. A beszúrás ezért az ismétléshez hasonlóan a retrospektivitás és a redundancia jegyét viseli.

3.2.3. Cseré és törlés

Nézzük újra a (2) példában található cserét!

(2) (bea003n001: 152)

←←

C: .h és akkor már utána így együtt |vo-| vándoroltu:nk

A javításkezdeményezés pillanatában a cserénél is visszatér a beszélő a TCU egy korábbi pontjára, és helyettesíti azt a beszédrészt, amely a TCU e korábbi pontja és a javításkezdeményezés közé esik (a javításkezdeményezés a (2) példában is megjelenik a felszínen egy megszakítás formájában). Mi akadályozza meg a cselekvés előrehaladását ebben az esetben? A fentiek következtében ez a javítási művelet is retrospektív, a helyettesített beszédrész pedig nem része a fordulóval végrehajtott cselekvésnek, tehát redundáns. A helyettesített elem továbbá nemcsak hogy nem része a fordulóval végrehajtott cselekvésnek, hanem azt egyenesen a „rossz” irányba mozdítja. A cselekvés nemcsak hogy nem halad előre, hanem olyan irányba halad, amelyet a beszélő a javításkezdeményezés pillanatában rossznak, nem megfelelőnek ítél. Ez plusz jegyet jelent a forduló progresszivitásának felfüggesztésére nézve, amelyet „nem megfelelő szegmentumnak” fogok nevezni. A cserénél így azt feltételezem, hogy három jegy alkotja a progresszivitás megszakításának tulajdonságát, ezek a retrospektivitás, a redundancia, valamint a *nem megfelelő szegmentum* jegye. Fontos, hogy a redundancia és a nem megfelelő szegmentum csak azokra az esetekre érvényes, amikor a beszélő valóban meg akarja változtatni a kérdéses szegmentumot. Ha csupán azért választja a cselekvésnek ezt a kivitelezési módját, mert úgy akarja eljuttatni a helyettesített szegmentumot a hallgatóhoz, hogy ne kelljen felelősséget vállalnia az adott elem közléséért, még javításról sem beszélhetünk.¹¹ Ekkor ugyanis a beszélő nem azért szakítja meg a folyamatban levő forduló progresszivitását, hogy egy lehetséges problémát kezeljen. Erre a beszélői stratégiára Jefferson (1974) hívja föl a figyelmet, aki megjegyzi, hogy ilyenkor a helyettesített szegmentum már felismerhető, de még nem „felismerhetően befejezett”, vagyis a hallgató felismeri, de nem észleli befejezettné. Ez lehetővé teszi a beszélő számára, hogy „nem hivatalos” úton juttassa el a szóban forgó elemet a hallgatóhoz, vagyis úgy, hogy ne kelljen érte felelősséget vállalnia az interakcióban. Jefferson példájában a politikai felelősség elkerüléséről

¹¹ A javításként megjelenő cserénél a beszélő nagy valószínűséggel szintén nem akar felelősséget vállalni a helyettesített szegmentumért (vö. Fox et al. (2009) 3.1.-ben bemutatott kutatása), de ekkor nem is akarja eljuttatni a helyettesített szegmentumot a recipienshez.

van szó: „*k-Negro woman*” (Jefferson 1974: 193). Az azonban, hogy hogyan azonosítható be a helyettesített elem szándékossága, kérdéses.

A törlés tekinthető egy TCU másik, különböző TCU-val történő helyettesítésének. Mivel a TCU-t bármilyen szintaktikai forma alkothatja, lehet pl. lexikai vagy frázisszintű is (Sacks–Schegloff–Jefferson 1974), technológiai szempontból a törlés nem különbözik a cserétől, ugyanazokat a jegyeket viseli (retrospektivitás, redundancia, nem megfelelő szegmentum). A 2. táblázatban a négy vizsgált javítási műveletet és a hozzájuk tartozó jegyeket láthatjuk.

	Ismétlés	Beszűrés	Csere	Törlés
Redundancia	+	+	+	+
Retrospektivitás	+	+	+	+
Nem megfelelő szegmentum	-	-	+	+

2. táblázat

A progresszivitás felfüggesztésének jegyei az ismétlésben, a beszűrésben, a cserében és a törlésben

Noha a négy javítási művelet különbözik egymástól abból a szempontból, hogy milyen problémák kezelésére alkalmazza őket a beszélő, feltételezésem szerint a progresszivitás felfüggesztésének tulajdonságát az ismétlés és a beszűrés, valamint a csere és a törlés esetében ugyanazok a jegyek alkotják.

4. A javítási műveletek jelöltségi hipotézise

4.1. A progresszivitás preferenciája

Az ismétlést jellemezve Schegloff (1979) megjegyzi, hogy bármilyen oka is legyen a javítási művelet alkalmazásának, az mindig megszakítja a folyamatban levő forduló progresszivitását, a cselekvés előrehaladása pedig általános preferencia a társalgásban.

A szekvenciák szintjén a progresszivitás preferenciája a fordulók racionális elrendeződésében nyilvánul meg. Ez a szerveződés arra irányul, hogy minden forduló kapcsolódjon az előtte lévő és az utána következő fordulóhoz (Sacks–Schegloff–Jefferson 1974). A párszekvenciák komponenseit például preferált egyben tartani: ha egy forduló egynél több kérdést tartalmaz, és így egyszerre több válasz relevanciáját teremti meg elvárt következő cselekvésként, a beszélők általában az utolsó kérdésre válaszolnak először, hogy legalább az egyik párszekvencia folytonosságát megőrizzék (Sacks 1987 [1973]). A kérdés-válasz szekvenciák progresszivitására irányuló preferencia a beszélőváltási rendszert is befolyásolja. Ha egy több résztvevős társalgásban a kijelölt beszélő nem tudja megadni a választ a neki feltett kérdésre, egy nem kijelölt viszont képes rá, preferált, hogy az utóbbi válaszoljon, és így megőrizze a szekvencia folytonosságát (Stivers–Robinson 2006).

Kitzinger (2013) kiemeli, hogy míg az azonos fordulóban kezdeményezett önjavítás a forduló progresszivitását szakítja meg, a külkezdeményezett javítás a szekvenciáét. Amikor a beszélők egy lehetséges probléma kezelése érdekében

felfüggesztik a folyamatban levő forduló vagy szekvencia előrehaladását, nem tartják be a progresszivitás preferenciáját, mert az interszubbjektivitás fenntartását fontosabbnak ítélik. Ez azt jelenti, hogy javításkor a progresszivitás elve konfliktusba kerül az interszubbjektivitás elvével (Heritage 2007).

4.2. Jelöltség

Mivel a progresszivitás megszakítása a fentiek értelmében egy preferencia be nem tartása, jelentéssel bír a társalgásban (Schegloff 2007). A beszúrási műveletét vizsgálva Schegloff a progresszivitás megszakítását jelölt nyelvhasználatnak nevezi (Schegloff 2008b).

Ha a progresszivitás preferenciájának be nem tartása jelölt nyelvhasználat a társalgásban, akkor minden javítási jelenség jelölt nyelvhasználat, amely a fent bemutatott jegyek segítségével jellemezhető az ismétlés, a beszúrási, a csere és a törlés esetében. Ez alapján azt feltételezem, hogy a forduló progresszivitásának preferenciája legalább három megszorítást jelent: 1. Ne legyél retrospektív! 2. Ne produkálj redundáns elemet! 3. Ne produkálj nem megfelelő elemet! Mivel a jelöltség fogalmával bináris opozíciókat írhatunk le (Jakobson 1984 [1932]; Trubetzkoy 1969 [1939]), és a progresszivitás megszakításának tulajdonsága a négy javítási művelet esetében felfogható három bináris jegy rendszereként (a retrospektivitás, a redundancia, valamint a nem megfelelő szegmentum jegyének megléte, ill. hiánya), ezért azt feltételezem, hogy a vizsgált műveletek technológiája leírható a jelöltségi elmélet segítségével. Egy adott művelet jelöltségének mértéke attól függ, hogy a három jegy közül hányat rendelhetünk hozzá. Míg a törlés és a csere a hipotézis szerint [+retrospektív, +redundáns, +nem megfelelő], a beszúrási és az ismétlés [+retrospektív, +redundáns, –nem megfelelő]. Eszerint a csere és a törlés jelöltebb, mint az ismétlés és a beszúrási.

5. A jelöltségi hipotézis tesztelése

A hipotézis felállítása után felmerül a kérdés, hogy hogyan tudnánk tesztelni azt a korpusz segítségével. Első ránézésre az egyes jelöltségi kategóriák gyakorisági vizsgálata megbízható módszerek tűnik. Ha a kevésbé jelölt műveletek gyakrabban, a jelöltebbek pedig ritkábban fordulnak elő a korpuszban, az támogatni fogja a hipotézist (vö. Greenberg 1966). Alaposabb megfontolás után azonban rá kell jönnünk, hogy a leírt stratégia ebben az esetben félrevezető lenne, hiszen csak négy műveletünk és két jelöltségi kategóriánk van. A nem vizsgált javítási műveletek (vö. Schegloff 2013) bármelyik kategóriába tartozhatnak (vagy további kategóriák állíthatók fel általuk), így figyelmen kívül hagyásukkal félrevezető eredményeket kapnánk. Más megoldást kell találnunk.

Drew és munkatársai (2013: 92) kiemelik, hogy a cselekvés kivitelezésének, vagyis a forduló létrehozásának (turn design), megkonstruálásának (turn construction) részleteibe az önjavítás tanulmányozása nyújtja a legközvetlenebb betekintést. A legtöbb önjavításban ugyanis két alternatív fordulóverzió látható: az, amelyet a beszélő elvet, és az, amelyet aztán előnyben részesít. Az ilyen javítások tehát megváltoztatják a fordulót. Fontos azonban, hogy csupán a forduló kivitelezéséről van szó, és nem magáról a cselekvésről. A szerzők következtetése ugyanis éppen

az, hogy az önjavítás megmutatja a beszélők orientációját ahhoz, hogy melyik az a fordulókonstrukció, amely a legjobban végrehajtja azt az interakciós munkát, amelynek elvégzésére a fordulót tervezik. A cselekvés tehát, amelyet a beszélő az adott fordulóval végrehajt, adott, a forduló során alkalmazott javítások pedig arra hivatottak, hogy közelebb juttassák a fordulót a cselekvésnek az adott szekvenciális környezetben a beszélő által legmegfelelőbbnek ítélt kivitelezéséhez. Ezt a munkát jellemzik a javítási műveletek funkciói. A csere és a törlés esetében egy nem megfelelőnek ítélt szegmentum helyettesítése, a beszúrás esetében pedig egy hiányzó szegmentum pótlása. A csere bemenetét (az első fordulóverziót) a helyettesített szegmentumot tartalmazó forduló alkotja, kimenetét (a második fordulóverziót) pedig a helyettesítő szegmentumot tartalmazó forduló. Törlésnél a bemenet a törölt TCU, a kimenet pedig az új TCU. A beszúrás bemenete a beszúrt szegmentum nélküli, kimenete pedig a beszúrt szegmentumot tartalmazó forduló. Vegyük észre, hogy mindhárom művelet esetében a probléma, amelyet kezelnek, a forduló formájára irányul. Noha az ismétlés nem formai problémát kezel, itt sem mondhatjuk, hogy a javítás érintetlenül hagyja a fordulót. Az nyilvánvaló, hogy az ismétlés bemenetéhez a megismételt elemnek csupán az első előfordulása tartozik hozzá. A kimenet megállapításához azt kell megvizsgálunk, hogy melyik az a fordulóverzió, amely a bemenethez képest közelebb van a cselekvésnek az adott szekvenciális környezetben a beszélő által legmegfelelőbbnek ítélt kivitelezéséhez. Ennek meghatározásában az jelenti a nehézséget, hogy a kezelt probléma ezúttal „a fordulón kívül” van. Valamennyi művelet esetében azonban az a fordulóverzió jelenti a kimenetet, amely megfelel a beszélő interakciós céljainak. Az ismétlés esetében ennek a célnak az a fordulóverzió felel meg, amely vagy 1. ellátja a beszélőt extra tervezési idővel, vagy 2. segít „átvésszelni” az átfedést vagy a recipiens hiányát, vagy 3. elhalasztja a soron következő váltásreleváns helyet. A kimenet tehát az a verzió, amely a megismételt elem valamennyi (egymást követő) előfordulását tartalmazza.

A jelen dolgozatban tehát amellettt érvelek, hogy mind a négy vizsgált javítási művelet változtat valamit a fordulón, hogy azt közelebb juttassa a forduló által végrehajtott cselekvés legmegfelelőbb kivitelezéséhez. Ebből az következik, hogy ha egy adott forduló konstrukciója során a beszélő egymás után több javítási műveletet alkalmaz, akkor minden egyes művelet az előző művelet által megváltoztatott fordulón változtat. Az egyes fordulóverziók így egymásba kapcsolódnak: az első művelet kimenetét jelentő verzió lesz a második művelet bemenete, a második művelet kimenete a harmadik bemenete, és így tovább, amíg meg nem születik a végleges verzió, és a forduló le nem zárul.

Ebből pedig az következik, hogy az egyazon cselekvés kivitelezése során alkalmazott javítási műveletek nem lehetnek függetlenek egymástól, még akkor sem, ha más és más jellegű problémát kezelnek. Szubhipotézisem szerint az egyazon forduló során alkalmazott javítási műveletek kiválasztásában funkcióik mellett jelölt-ségük mértéke is szerepet játszik. A következő tendenciákat feltételezem:

- [1] [a] Egyik javítási művelet sem kevésbé jelölt, mint az őt megelőző javítási művelet.
- [1] [b] Egyik javítási művelet sem jelöltebb, mint az utána következő javítási művelet.¹²
- [2] [a] Ha [1] teljesül, bármely javítási műveletet két különböző jelöltségű javítási művelet közül a kevésbé jelölt követ közvetlenül.¹³
- [2] [b] Ha [1] teljesül, bármely javítási műveletet két különböző jelöltségű javítási művelet közül a jelöltebb előz meg közvetlenül.¹⁴

Jelenleg két jelöltségi kategóriánk van, ezekre vonatkozóan a [2] azt jelenti, hogy amennyiben az [1] teljesül, két azonos jelöltségű javítási művelet gyakrabban fog egymás mellett állni, mint egy kevésbé jelölt után egy jelöltebb.

A szubhipotézis teszteléséhez megvizsgáltam minden olyan egymással szomszédos javítási műveletet a korpuszban, amely ugyanazon cselekvés kivitelezésében vesz részt. Ezeket a továbbiakban műveletpároknak nevezem. Azoknál a cselekvéseknél, ahol kettőnél több javítási művelet fordult elő, valamennyi egymást követő műveletet figyelembe vettem. A (12) cselekvésben a beszélő a kisgyerekekkel otthon levő nők háztartási tevékenységét jellemzi. Az első javítási művelet egy korai kezdeményezésű ismétlés, amely a névelő újraindítása (Gósy 2004). A következő azonnali (egyéb elem beszúrása nélküli) ismétlés a 3. sorban kezdődik (*akkor meg* elem sor), végül az azonnali ismétlések sorát az *így így* zárja. Ha tovább haladunk a TCU-ban, a *kitölt* lexéma megszakítása újabb javításkezdeményezésről árulkodik. Most egy hosszabb egység beszúrásáról van szó, amely a következő: *tehát a ha kevesebb dolgot kell ugyanannyi idő alatt csinálni, akkor ez így szétcsúszik és*. Ha valamennyi egymást követő műveletet figyelembe veszünk, akkor a példa cselekvésében a következő műveletpárok azonosíthatók: ismétlés → ismétlés (*a: az → akkor meg (1.5) akkor meg*), ismétlés → ismétlés (*akkor meg (1.5) akkor meg → így így*), ismétlés → beszúrás (*így így → kitölt- tehát a ha kevesebb dolgot kell ugyanannyi idő alatt csinálni, akkor ez így szétcsúszik és kitölti*).

(12) (bea008f006: 535)

C: és akkor ugye jön az **a: az** ördögi kör hogy .h ő otthon (.) gyereket nevelek meg takarítok meg főzök meg bevásárolok meg mosok meg nemtom, (.) .h és ugye ha nincs mellette munka akkor meg utána amikor már azt is kell csinálni **akkor meg (1.5) akkor meg** tehát (.) **így így kitölt- tehát a ha kevesebb dolgot kell ugyanannyi idő alatt csinálni, akkor ez így szétcsúszik és kitölti** azt az időt

A 3. táblázat a fenti kritériumok alapján megállapított műveletpárok megoszlását mutatja a korpuszban. Mivel a csere és a törlés, valamint az ismétlés és a beszúrás ugyanahhoz a jelöltségi kategóriához tartozik, a továbbiakban a 2-2 javítási műveletet együtt kezeltem: ismétlés/beszúrás: K1; csere/törlés: K2.

¹² Az [1][b] az [1][a] inverz megfogalmazása a tesztelés megkönnyítése érdekében.

¹³ A *közvetlenül* itt és a [2][b]-ben is abban az értelemben áll, hogy a két művelet között nincs más javítási művelet.

¹⁴ A [2][b] a [2][a] inverz megfogalmazása a tesztelés megkönnyítése érdekében.

ismétlés/beszűrés → ismétlés/beszűrés	K1 → K1	262
ismétlés/beszűrés → csere/törlés	K1 → K2	73
csere/törlés → csere/törlés	K2 → K2	35
csere/törlés → ismétlés/beszűrés	K2 → K1	46
Összesen		416

3. táblázat

Az egyazon cselekvés során alkalmazott szomszédos javítási műveletek a korpuszban

Noha a táblázat értékei csak az egyes műveletek korpuszbeli gyakoriságával együtt alkalmasak a tesztelésre, az, hogy 73 ismétlés/beszűrés → csere/törlés pár és csak 46 csere/törlés → ismétlés/beszűrés pár található a korpusz cselekvéseiben, támogatja a szubhipotézist.

- (13) A) $\frac{K1 \rightarrow K1}{K1 \rightarrow K2}$ B) $\frac{K1}{K2}$

Hogy az eredményeket a korpuszbeli gyakoriságokhoz képest is fontolóra vegyük, célszerű a következő módszert alkalmazni: ha meg akarjuk tudni, hogy egy bizonyos jelöltségi kategóriát (pl. K1) a két jelöltségi kategória közül (K1 és K2) melyik követi gyakrabban a cselekvésekben, meg kell néznünk az A) arányt (l. (13)). Ez a releváns kategóriákhoz tartozó szomszédos műveleteket tartalmazza. Számlálójában azoknak a műveletpároknak az előfordulása látható, amelyben a pár mindkét tagja a K1 jelöltségi kategóriába tartozik, nevezőjében pedig azoknak a műveletpároknak az előfordulása, amelyeknek első tagja a K1, második tagja a K2 kategóriába tartozik. Ha az A) értéke nagyobb mint 1 (a számláló nagyobb, mint a nevező), akkor az azt jelenti, hogy egy K1-et gyakrabban követ egy másik K1, mint K2. Ha a tört értéke kisebb mint 1 (a nevező nagyobb, mint a számláló), akkor egy K1-et gyakrabban követ K2, mint K1. A szubhipotézis teszteléséhez A)-t össze kell hasonlítanunk B)-vel. B) a releváns kategóriák valamennyi korpuszbeli előfordulását tartalmazza. Ha a B) értéke nagyobb mint 1, akkor a korpuszban (nemcsak a műveletsorozatokban, hanem az egész korpuszban levő valamennyi előfordulást figyelembe véve) többször fordul elő K1, mint K2.

Ha például $K1 \rightarrow K1 > K1 \rightarrow K2$ (vagyis az A) értéke nagyobb, mint 1), és $A) > B)$, akkor azt mondhatjuk, hogy a cselekvésekben egy K1 kategóriába tartozó művelet után gyakrabban következik egy szintén K1 kategóriába tartozó művelet, mint egy K2 kategóriába tartozó, és ez nem a korpuszbeli gyakoriságokból következik.

[1][a]	$\frac{K1 \rightarrow K1}{K2 \rightarrow K1}$	$\frac{K1}{K2}$
[1][b]	$\frac{K2 \rightarrow K2}{K2 \rightarrow K1}$	$\frac{K2}{K1}$
[2][a]	$\frac{K1 \rightarrow K1}{K1 \rightarrow K2}$	$\frac{K1}{K2}$
[2][b]	$\frac{K2 \rightarrow K2}{K1 \rightarrow K2}$	$\frac{K2}{K1}$

[1][a]	ismétlés/besz. → ismétlés/besz. csere/törlés → ismétlés/beszúrás	$\frac{262}{46}$	5,69	ismétlés/besz. csere/törlés	$\frac{929}{317}$	2,93
[1][b]	csere/törlés → csere/törlés csere/törlés → ismétlés/besz.	$\frac{35}{46}$	0,76	csere/törlés ismétlés/besz.	$\frac{317}{929}$	0,34
[2][a]	ismétlés/besz. → ismétlés/besz. ismétlés/besz. → csere/törlés	$\frac{262}{73}$	3,58	ismétlés/besz. csere/törlés	$\frac{929}{317}$	2,93
[2][b]	csere/törlés → csere/törlés ismétlés/besz. → csere/törlés	$\frac{35}{73}$	0,47	csere/törlés ismétlés/besz.	$\frac{317}{929}$	0,34

4–5. táblázat

A szubhipotézis [1] és [2] részének tesztelése

A 4. táblázat azt mutatja, hogy a fent bemutatott módszerrel hogyan lehet tesztelni a szubhipotézis egyes alpontjait, az 5. táblázatban pedig a 4-ben található mintázatokhoz tartozó előfordulásokat láthatjuk. A táblázatok bal oldala tartalmazza a szubhipotézist tesztelő mintázatokot, a jobb oldal pedig az egyes mintázatokhoz tartozó korpuszbeli értékeket. A bal oldalon a jobb átláthatóság érdekében mindig a hipotézis szerinti valószínűbb mintázat került a számlálóba, a kevésbé valószínű pedig a nevezőbe, bár a 0 és 1 közé eső számok esetében a bal és jobb oldali tört közötti különbség így kisebbnek tűnhet, mint fordított sorrendben. A törtek tizedes törtté alakítása az értékek könnyebb összehasonlíthatóságát szolgálja.

Nézzük először az [1][a]-t! Miközben 2,93-szor annyi ismétlés/beszúrás található a korpuszban, mint csere/törlés, az ismétlés/beszúrás → ismétlés/beszúrás párok száma 5,69-szorosa a csere/törlés → ismétlés/beszúrás pároknak a cselekvésekben. Ez azt jelenti, hogy egy ismétlést vagy beszúrást nagyobb valószínűséggel előz meg egy másik ismétlés vagy beszúrás a cselekvésekben, mint csere vagy törlés, és ez nem a korpuszbeli gyakoriságuk miatt van így. Hasonlóképpen, ahogyan a [2][a] mutatja, a cselekvésekben 3,58-szor annyi ismétlés/beszúrás → ismétlés/beszúrás pár fordult elő, mint ismétlés/beszúrás → csere/törlés, vagyis egy ismétlést vagy beszúrást szintén nagyobb valószínűséggel követ egy másik ismétlés vagy beszúrás, mint egy csere vagy törlés, és szintén nem a korpuszbeli gyakoriságuk miatt. Az [1][b]-hez és a [2][b]-hez tartozó értékeket szemügyre véve szembetűnő, hogy mindkettőnél a nem várt mintázat gyakoribb a cselekvésekben (a tört értéke mindkettőnél 0 és 1 között van). Ha azonban a hozzájuk tartozó korpuszbeli gyakoriságokat is figyelembe vesszük (amely szintén 0 és 1 között van), rá kell jönnünk, hogy az [1][b] és a [2][b] is támogatja a szubhipotézist. A korpuszban ugyanis az a kategória van többségben (ismétlés/beszúrás), amely a nem várt mintázatokban szerepel, de a számláló és a nevező közötti különbség a korpuszbeli értékek esetében jóval nagyobb, mint a bal oldalon. Ez pedig azt jelenti, hogy a korpuszban mért gyakorisági különbség a csere/törlés és az ismétlés/beszúrás kategóriája között jóval nagyobb különbséget indokolna a nem várt mintázatok javára a cselekvésekben, mint ahogyan azt a mérések mutatják.

6. Összegzés és kitekintés

Tanulmányomban kísérletet tettem egy olyan modell felvázolására, amely négy javítási művelet technológiáját jellemzi: az ismétlését, a beszúrását, a cseréjét és a

törlését. Feltevésem szerint a modell alkalmas a négy művelet egymással való összehasonlítására. Az összevetés alapja a műveleteknek az az inherens közös tulajdonsága, hogy felfüggesztik a folyamatban levő forduló, és ezáltal a folyamatban levő cselekvés előrehaladását. Három jegyet különítettem el, amelyek a progresszivitás megszakítását mint tulajdonságot alkotják a műveletekben, ezek a retrospektivitás, a redundancia, valamint a nem megfelelő szegmentum jegye. Mivel a progresszivitás megszakítása egy preferencia be nem tartása, és így jelölt nyelvhasználatnak minősül (Schegloff 2007; 2008b), a javítás minden esetben jelölt nyelvhasználat. Ha a progresszivitás megszakítása jelölt nyelvhasználat, és ezt a tulajdonságot a négy művelet esetében bináris jegyek rendszereként értelmezzük (a retrospektivitás, a redundancia és a nem megfelelő szegmentum jegyének megléte, ill. hiánya), akkor a jelöltségi elmélet (vö Jakobson 1984 [1932]; Trubetzkoy 1969 [1939]) alkalmazható lesz a négy javítási művelet technológiájának jellemzésére. Míg a csere és a törlés a hipotézis szerint [+retrospektív, +redundáns, +nem megfelelő], a beszúrás és az ismétlés [+retrospektív, +redundáns, -nem megfelelő].

A modell tesztelése csak indirekt úton, egy szubhipotézis felállításával volt lehetséges. Amellett érveltem, hogy mind a négy vizsgált javítási művelet változtat valamit azon a fordulón, amelyben alkalmazzák. Ha ugyanabban a fordulóban egymás után több műveletet alkalmaz a beszélő, akkor minden egyes művelet az előző művelet által megváltoztatott fordulón változtat. Az egyes fordulóverziók így egymásba kapcsolódnak, és az egyazon cselekvés során alkalmazott javítási műveletek nem függetlenek egymástól. Ennek alapján feltehető, hogy kiválasztásukban funkcióik mellett jelöltségük mértéke is szerepet játszik. A következő tendenciákat feltételeztem: az egyazon cselekvés során alkalmazott javítási műveletek közül egyik sem kevésbé jelölt, mint az őt megelőző művelet, és ha ez teljesül, bármely műveletet két különböző jelöltségű művelet közül a kevésbé jelölt követ közvetlenül.¹⁵ A szubhipotézis teszteléséhez megvizsgáltam minden olyan egymással szomszédos javítási műveletet a korpuszban, amely ugyanazon cselekvés kivitelezésében vesz részt. Az eredmények alapján a szubhipotézis plauzibilis, ez pedig indirekt módon támogatja a négy javítási művelet jelöltségi hipotézisét.

Láthatjuk továbbá, hogy a redundancia, a retrospektivitás és a nem megfelelő szegmentum jegye nem kimondottan a javítási műveletekhez tartozik, hanem a progresszivitás megszakításának tulajdonságát alkotja. Ezért ahhoz, hogy közvetlenül tudjuk tesztelni a jelöltségi hipotézist (azaz meg tudjuk állapítani az egyes jelöltségi kategóriák gyakoriságát a korpuszban), valamennyi olyan esetet be kell vonnunk a vizsgálatba, ahol a forduló progresszivitása felfüggesztődik. Az önjavító javítási műveletek mellett így számításba kell vennünk a javítási műveletek kombinációit, sőt azokat a jelenségeket is, ahol a folyamatban levő forduló progresszivitása javítás nélkül függesztődik föl. Mivel ez és már a korábbi vizsgálatok is több adatforrás kombinációját tették szükségessé, az adatok körültekintő kezeléséhez indokolt az egyes lépések metaelméleti reflexiója. Ennek megtétele Kertész és Rákosi argumentációs modelljét felhasználva (Kertész–Rákosi 2012; 2014) szintén a jövőbeli céljaim között szerepel.

¹⁵ *Közvetlenül* alatt az értem, hogy a két művelet között nincsen más javítási művelet.

Köszönetnyilvánítás

Köszönettel tartozom Németh T. Enikőnek, a tanulmány anonim lektorainak, Maleczki Mártnak és az SZTE Általános Nyelvészeti Tanszékén működő pragmatika kutatószeminárium résztvevőinek értékes megjegyzéseikért, az SZTE Pszichológiai Intézetének, hogy a felvételek elkészítését lehetővé tették, valamint Gósy Máriának, hogy rendelkezésemre bocsátotta a BEA spontánbeszéd-adatbázis nyolc beszélgetését.

Hivatkozások

- Austin, John Langshaw 1962. *How to Do Things With Words*. Cambridge: Harvard University Press.
- Austin, John Langshaw 1979. *Philosophical Papers*. London: Oxford University Press.
- Drew, Paul 2013. Turn design. In Jack Sidnell – Tanya Stivers (szerk.) *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell. 131–149.
- Drew, Paul – Traci Walker – Richard Ogden 2013. Self-repair and action construction. In Makoto Hayashi – Geoffrey Raymond – Jack Sidnell (szerk.) *Conversational Repair and Human Understanding*. (Studies in Interactional Sociolinguistics). Cambridge: Cambridge University Press. 71–94.
- Fox, Barbara A. – Makoto Hayashi – Robert Jaspersen 1996. Resources and repair: A cross-linguistic study of syntax and repair. In Elinor Ochs – Emanuel A. Schegloff – Sandra A. Thompson (szerk.) *Interaction and Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press. 185–237.
- Fox, Barbara A. – Fay Wouk – Makoto Hayashi – Steven Fincke – Liang Tao – Marja-Leena Sorjonen – Minna Laakso – Wilfrido Flores Hernandez 2009. A cross-linguistic investigation of the site of initiation in same-turn self-repair. In Jack Sidnell (szerk.) *Conversation Analysis*. (Studies in Interactional Sociolinguistics). Cambridge: Cambridge University Press. 60–103.
- Fox, Barbara A. – Yael Maschler – Susanne Uhmann 2010. A cross-linguistic study of self-repair: Evidence from English, German, and Hebrew. *Journal of Pragmatics* 42/9. (How people talk to Robots and Computers):2487–2505.
- Goodwin, Charles 1981. *Conversational Organization: Interaction Between Speakers and Hearers*. New York: Academic Press.
- Gósy Mária 2004. A spontán magyar beszéd megakadásainak hallás alapú gyűjteménye. In Gósy Mária (szerk.) *Beszédkutatás 2004*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 6–18.
- Gósy Mária 2008. Magyar spontánbeszéd-adatbázis – BEA. In Gósy Mária (szerk.) *Beszédkutatás 2008*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 194–208.
- Greenberg, Joseph 1966. *Language Universals, with Special Reference to Feature Hierarchies*. The Hague: Mouton.
- Gyarmathy Dorottya 2009. A beszélő bizonytalanságának jelzései: Ismétlések és újraindítások. In Gósy Mária (szerk.) *Beszédkutatás 2009*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 196–216.
- Have, Paul ten 1999. *Doing Conversation Analysis: A Practical Guide*. London: Sage Publications.
- Heritage, John 1984. *Garfinkel and Ethnomethodology*. Cambridge: Polity Press.

- Heritage, John 2007. Intersubjectivity and progressivity in person (and place) reference. In Nicholas J. Enfield – Tanya Stivers (szerk.) *Person Reference in Interaction: Linguistic, Cultural and Social Perspectives*. Cambridge: Cambridge University Press. 255–280.
- Iványi Zsuzsanna 2000. A szókereső folyamatok szintaxisa. Konverzációelemzési kutatás. *Modern Filológiai Közlemények* 2/1:52–64.
- Iványi Zsuzsanna 2001a. A nyelvészeti konverzációelemzés. *Magyar Nyelvőr* 125:74–93.
- Iványi Zsuzsanna 2001b. A konverzációelemzés miért-kérdései. A szókereső folyamat elhatárolása és altípusai. In Csatár Péter – Maitz Péter – Tronka Krisztián (szerk.) *A nyelvtantól a szövegtanig. Tanulmányok Kocsány Piroska tiszteletére*. Debrecen: Kossuth Egyetemi Kiadó. 87–95.
- Jackendoff, Ray 2011. What is the human language faculty? Two views. *Language* 87/3:586–624.
- Jakobson, Roman 1984_1932]. Structure of the Russian verb. In Linda R. Waugh – Morris Halle (szerk.) *Russian and Slavic Grammar: Studies, 1931–1981*. Berlin: Walter de Gruyter. 1–14.
- Jefferson, Gail 1974. Error correction as an interactional resource. *Language in Society* 3/2:181–199.
- Jefferson, Gail 1984. On the organization of laughter in talk about troubles. In J. Maxwell Atkinson – John Heritage (szerk.) *Structures of Social Action. Studies in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press. 346–369.
- Kertész, András – Csilla Rákosi 2012. *Data and Evidence in Linguistics: A Plausible Argumentation Model*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kertész, András – Csilla Rákosi (szerk.) 2014. *The Evidential Basis of Linguistic Argumentation*. (Studies in Language Companion Series 153). Amsterdam: John Benjamins.
- Kitzinger, Celia 2013. Repair. In Jack Sidnell – Tanya Stivers (szerk.) *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell. 229–256.
- Laakso, Minna – Marja-Leena Sorjonen 2010. Cut-off or particle – Devices for initiating self-repair in conversation. *Journal of Pragmatics* 42/4:1151–1172.
- Lerch Ágnes 2007. Az ismétlés mint az önjavítás eszköze a magyarban. In Gecső Tamás – Sárdi Csilla (szerk.) *Nyelvelmélet – nyelvhasználat*. Budapest: Tinta Kiadó. 123–130.
- Lerner, Gene H. 1996. On the 'semi-permeable' character of grammatical units in conversation: Conditional entry into the turn space of another speaker. In Elinor Ochs – Emanuel A. Schegloff – Sandra A. Thompson (szerk.) *Interaction and Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press. 238–276.
- Lerner, Gene H. – Celia Kitzinger 2010. Repair prefacing in the organization of same-turn self-repair. Előadás. International Conference on Conversation Analysis 2010. július 4–8. Mannheim.
- Levinson, Stephen C. 2013. Action formation and ascription. In Jack Sidnell – Tanya Stivers (szerk.) *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell. 101–130.
- Luke, Kang-Kwong – Wei Zhang 2010. Insertion as a self-repair device and its interactional motivations in Chinese conversation. *Chinese Language and Discourse* 1/2:153–182.

- Németh, Zsuzsanna 2012. Recycling and replacement repairs as self-initiated same-turn self-repair strategies in Hungarian. *Journal of Pragmatics* **44/14**:2022–2034.
- Rieger, Caroline L. 2003. Repetitions as self-repair strategies in English and German conversations. *Journal of Pragmatics* **35/1**:47–69.
- Sacks, Harvey 1987_1973]. On the preferences for agreement and contiguity in sequences in conversation. In Graham Button – John R. E. Lee (szerk.) *Talk and Social Organisation*. Clevedon: Multilingual Matters. 54–69.
- Sacks, Harvey – Emanuel A. Schegloff – Gail Jefferson 1974. A simplest systematics for the organization of turn-taking for conversation. *Language* **50/4**:696–735.
- Schegloff, Emanuel A. – Gail Jefferson – Harvey Sacks 1977. The preference for self-correction in the organization of repair in conversation. *Language* **53/2**:361–382.
- Schegloff, Emanuel A. 1979. The relevance of repair to syntax-for-conversation. In Talmy Givón (szerk.) *Syntax and Semantics: Vol. 12: Discourse and Syntax*. New York: Academic Press. 261–286.
- Schegloff, Emanuel A. 1987. Recycled turn beginnings, a precise repair mechanism in conversation's turn-taking organization. In Graham Button – John R. E. Lee (szerk.) *Talk and Social Organisation*. Clevedon: Multilingual Matters. 70–85.
- Schegloff, Emanuel A. 1992. Repair after next turn: The last structurally provided defense of intersubjectivity in conversation. *American Journal of Sociology* **97/5**:1295–1345.
- Schegloff, Emanuel A. 2000. When „others” initiate repair. *Applied Linguistics* **21/2**:205–243.
- Schegloff, Emanuel A. 2007. *Sequence Organization in Interaction: A Primer in Conversation Analysis*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Schegloff, Emanuel A. 2008a. Self-initiated, same-turn repair: Three core topics. Előadás. Workshop on Repair and Intersubjectivity in Talk and Social Interaction. University of Toronto.
- Schegloff, Emanuel A. 2008b. Ten operations in self-initiated, same-turn repair. Előadás. Conference on Repair and Intersubjectivity in Talk and Social Interaction. University of Toronto.
- Schegloff, Emanuel A. 2013. Ten operations in self-initiated, same-turn repair. In Makoto Hayashi – Geoffrey Raymond – Jack Sidnell (szerk.) *Conversational Repair and Human Understanding*. (Studies in Interactional Sociolinguistics). Cambridge: Cambridge University Press. 41–70.
- Searle, John R. 1969. *Speech Acts: An Essay in the Philosophy of Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Searle, John R. 1975. Indirect speech acts. In Peter Cole – Jerry L. Morgan (szerk.) *Syntax and Semantics, Volume 3: Speech Acts*. New York: Academic Press. 59–82.
- Searle, John R. 1976. A classification of illocutionary acts. *Language in Society* **5/1**:1–23.
- Searle, John R. – Daniel Vanderveken 1985. *Foundations of Illocutionary Logic*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Sidnell, Jack – Tanya Stivers (szerk.) 2013. *The Handbook of Conversation Analysis*. Oxford: Wiley-Blackwell.

- Stivers, Tanya – Jeffrey D. Robinson 2006. A preference for progressivity in interaction. *Language in Society* 35/03:367–392.
- Stivers, Tanya 2011. Morality and question design: „Of course” as contesting a presupposition of askability. In Tanya Stivers – Lorenza Mondada – Jakob Steensig (szerk.) *The Morality of Knowledge in Conversation*. (Studies in Interactional Sociolinguistics). Cambridge: Cambridge University Press. 82–106.
- Trubetzkoy, Nikolai S. 1969 [1939]. *Principles of Phonology*. Berkeley, Los Angeles: University of California Press.
- Wilkinson, Sue – Ann Weatherall 2011. Insertion repair. *Research on Language and Social Interaction* 44/1:65–91.

Függelék

A példákban használt konverzációelemzési átírási konvenciók (Jefferson 1984):

(.)	mikropauza; nagyon rövid szünet, körülbelül egy szótagnyi hosszúságú
(2.0)	megmért szünet (másodperc.tizedmásodperc)
[nem	a bal oldali zárójel az átfedés kezdetét jelzi
[aha	
=	egyenlőségjel kapcsolja össze ugyanazon beszélő folyamatos megnyilatkozásának részeit, ha azokat a másik beszélő közbeszólása miatt az átírásban el kell szakítani egymástól; egyenlőségjel jelöli azt is, ha két megnyilatkozás között nincsen intervallum, de átfedés sincs
.h	hallható lélegzetvétel
.hh	hangosabb, hosszabb lélegzetvétel
nem?	a kérdőjel emelkedő intonációt jelez, amely nem feltétlenül esik egybe a megnyilatkozás végével
nem,	a vessző folytatólagos intonációt jelez
nem.	a pont eső intonációt jelez, amely nem feltétlenül esik egybe a megnyilatkozás végével
<u>nem</u>	az aláhúzás nyomatékos, hangsúlyos közlést jelöl
ne:m	a kettőspont a magánhangzó megnyúlását jelzi
ne-	a kötőjel a megszakítás jele
>nem<	a jel két eleme közé eső beszédszakasz tempója gyorsabb, mint a beszélő átlagos beszédtempója
<nem>	a jel két eleme közé eső beszédszakasz tempója lassabb, mint a beszélő átlagos beszédtempója
()	az üres zárójel érthetetlen közlést jelöl
NEM	a nagy nyomtatott betűk hangosabb közlést jelölnek

A szerzőről

Németh Zsuzsanna az MTA-DE Elméleti Nyelvészeti Kutatócsoport tudományos segédmunkatársa. Kutatási területe a társalgáselemzés, azon belül is az azonos fordulóban megvalósuló önjavítás.

Elérhetősége: nemethzs7@gmail.com

Hiányosan dokumentált nyelvek relevanciája a lexikai szemantikai kutatásokban, avagy meddig ér a nganaszan takaró?

Szeverényi Sándor

SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszék

Összefoglaló

Az előadás elsősorban elvi kérdéseket feszeget, amelyhez természetesen elméleti és gyakorlati háttér is szolgál: a tanulságok a HeNg-On (OTKA) projekt során szerzett tapasztalatoknak köszönhetőek. E projekt célja, hogy a nganaszan nyelv lexikalizációs ösvényeinek feltárásával megpróbálja megalkotni a nganaszan motivációs „profilját” a lexikai egységek formai és kognitív motivációi közötti kapcsolatai alapján. A probléma ott merül fel, hogy a nyelvtudományban megjelenő újabb elméletek új elvárásokat is támasztanak a vizsgált nyelvvel kapcsolatban: a vizsgálat központjában a beszélő, a nyelvhasználó áll, azaz az új jelentések az aktuális nyelvhasználat kontextusában alakulnak. Azaz bármiféle változást, annak motivációját a kontextusba helyezett megnyilatkozások alapján lehet leírni. Ez élő, elérhető kompetenciájú nyelvek esetében ugyan egyértelmű, de mit kezdünk azokkal a nyelvekkel, amelyek esetében mindez nem, vagy csak korlátozottan tehető meg? Mennyire plauzibilisek azok megállapítások, amelyeket olyan nyelvről teszünk, ahol erősen korlátozott, hiányos a kompetenciánk? Az előadásban a nganaszan *talu* 'tegnap, holnap' jelentésű szón keresztül mutatom be, hogy meddig érhet az a bizonyos takaró: milyen információk alapján tudunk releváns megállapításokat tenni szemantikai lexikális tipológiai keretben, és hol van az a pont, amikor már nem nyújthatunk tovább.

Kulcsszavak: nganaszan, lexikális tipológia, onomasziológia, szemasziológia, deiktikus napnevek

1. Bevezetés

E tanulmány célja nem új kutatási eredmények ismertetése, hanem (relatív) új kutatási módszerek és elméletek alkalmazásának korlátainak bemutatása olyan nyelvek esetében, ahol a kutatáshoz szükséges nyelvi kompetencia korlátozottan érhető el. Mindez értelemszerűen kapcsolódik a konferencia fő területeihez: a pragmatikához, de különösen a szemantikához.

Írásomban dilemmákról – veszélyeztetett nyelvekkel kapcsolatos dilemmákról fogok beszélni és ehhez a szemantikai/pragmatikai kontextus különösen aktuális. Mondandóm lényege nem feltétlenül új azok számára, akik nehezen hozzáférhető, kis nyelvekkel foglalkoznak, ellenben tapasztalatom szerint az ún. „nagy” nyelvekkel foglalkozó nyelvészek számára tartogathat újdonságot.

Az elmúlt 20-30 évben a nyelvtudomány jelentős változásokon ment keresztül, amelynek hatása helyenként a finnugrisztikában is érezhető. Sokáig az volt a gyakorlat, hogy az ún. hagyományos finnugrisztikát tanult kutatóként először magukkal a nyelvekkel találkoztunk, nyelvet választottunk, ehhez társult háttérként az összehasonlító történeti nyelvészet. Az elmúlt időszakban azonban az uráli nyelvek kutatásában is új területek, új szempontok jelentek meg: elég csak utalni a szociolingvisztikára, a számítógépes nyelvészetre és a nyelvtipológiára – ezek a területek egyre nehezebben egyeztethetők össze azzal a hagyományos elméleti háttérrel, amellyel addig megküzdött a finnugrisztikát tanult kutató. Azaz gyakran az a helyzet, hogy van egy nyelvünk, amelyet megpróbálunk „becsátolni” egy adott nyelvtudományos diszciplína diskurzusába, tkp. láthatóvá tenni a modern nyelvtudomány számára. Ez gyakorta összekapcsolódik azzal a hiedelemmel, mely szerint a kis, veszélyeztetett nyelvek gyakran tipológiai szempontból különlegesebbek, több ritka vagy unikális jellemzővel bírnak (pl. Nettle–Romaine 2000: 11), ugyanakkor ezt az állítást nehéz bebizonyítani, igaz cáfolni is (Wohlgemuth 2010).

A „becsátolást” több tényező is akadályozhatja, az egyik az ehhez megfelelő elméleti tudás hiánya, a másik pedig az adott nyelv hiányos dokumentáltsága. Egy-egy elmélet, terület gyakran kínál vonzó lehetőséget új kutatási irányokhoz egy adott nyelv esetében, ám csak menet közben derül ki, hogy ezek a lehetőségek milyen mértékben korlátozottak. Ami viszonylag új jelenség, hogy egy adott nyelvet próbálunk meg becsátolni, s ez többnyire tipológiai szempontú, valamiféle funkcionális leírásban történik. Nem véletlen, hogy pl. formális szemantikai vagy generatív szintaktikai elemzést, leírást kis nyelvek esetében nem találunk.

2. Nyelvi dokumentáció

Az ún. kis nyelvek vizsgálata, dokumentációja az elmúlt húsz évben radikálisan megváltozott. Annak a felismerése, hogy a nyelvek rohamos ütemben halnak ki, illetve válnak veszélyeztetetté, vezetett el oda, hogy a nyelvi dokumentáció elvei alapvetően megváltozzanak.

A hagyományos nyelvi dokumentáció a boasi trilógia elvén alapszik: szöveggyűjtés, amelyek alapvetően valamilyen elbeszélő folklórszövegek, ehhez kapcsolódó szójegyzék és nyelvtani vázlat. Logikus, hogy ezek a munkák a legritkább esetben tükrözik a valós nyelvhasználatot és a beszélt nyelvet. Kevés dialógus, kevés valós – hanganyag híján ellenőrizhetetlen – beszélt nyelvi szöveg – ez alól az uráli nyelvek sem voltak kivételek.

A nyelvi dokumentáció (language documentation, documentary linguistics) ma már nem csak a nyelv tartós, többcélú rögzítése, hanem a nyelvhasználat is (Himmelman 2008: 1). Más szavakkal: egy nyelv adatainak rögzítése, annotálása, megőrzése és disszeminációja (Woodbury 2011). Ez amennyire egyszerűen hangzik, a gyakorlatban annyira bonyolult.

Ahhoz, hogy az új elvárásoknak meg tudjunk felelni, megbízható, ellenőrizhető adatokra van szükségünk, azaz minél folyamatosabban, minél szélesebb körű anyanyelvi kompetencia asszisztálására. Ebből a szempontból az uráli nyelveket négy csoportba lehet sorolni élő nyelvi kompetencia szempontjából:

1. teljes anyanyelvi kompetencia
Az ún. „nagy” nyelvek, a magyar, a finn és az észti csoportja. Ezekben az esetekben nincs szükség terepmunkára, a kutató saját maga is meg tudja ítélni adatainak helyességét és relevanciáját.
2. elérhető kompetencia
Ide sorolom azokat a nyelveket, amelyek beszélői relatíve könnyen elérhetőek, beszélői változatos helyekről, rétegekből kerülnek ki, van értelmiségi réteg, írásbeliség stb. A nyelvet beszélők száma, aránya folyamatosan csökken, de ezen nyelvek esetében helyenként remény látszik arra, hogy néhányuk „felkapaszkodjon” az első csoportba, pl. az erza, mari, udmurt, északi számi. A rendelkezésre álló korpuszok, adatbázisok alapján lehet elemzéseket végezni, de speciális témákban már célirányos terepmunka szükséges.
3. korlátozott hozzáférésű kompetencia
A szempontok hasonlóak az előző csoporthoz, azzal az eltéréssel, hogy mindenből kevesebb van: kisebb adatbázisok, kevesebb beszélő, általában nehezebb földrajzi megközelítés, pl. tundra nyenyec. Ebből a csoportból jellemzően csak lefelé vezet az út, a 4. csoport irányába.
4. nincs elérhető élő nyelvi kompetencia
Kihalt vagy eltűnés határán álló nyelvek, nyelvjárások. Ide tartoznak azok a nyelvek is, amelyek bár még rendelkeznek anyanyelvi beszélőkkel, ám sok esetben (enyec, bizonyos szelkup és obi-ugor nyelvjárások, nganaszan) már csak néhány beszélőről tudunk, az ő felkeresésük/felkutatásuk problémás, nem beszélve arról a nyelvi állapotról, amelyet ők még beszélni tudnak.

A fenti csoportosítás azért lényeges esetünkben, mert a szemantikai és a pragmatikai kutatásokban új elvárások jelentek meg. A kognitív nyelvészet, s azon belül különösen a szemantika inspirálólag hatott (és még hat ma is) a lexikológiai kutatásokra, s nemcsak a leíró, de a történeti szempontúakra is (erről l. pl. Geeraerts 2010). Ugyanakkor azt is látni kell, hogy az új elméleti háttér új elvárásokat is támaszt a vizsgált nyelvvvel kapcsolatban: a vizsgálat középpontjában a beszélő, a nyelvhasználó áll, azaz az új jelentések az aktuális nyelvhasználat kontextusában alakulnak. Azaz bármiféle változást, annak motivációját a kontextusba helyezett megnyilatkozások alapján lehet leírni. Ez élő, elérhető kompetenciájú nyelvek esetében egyértelmű, régebbi nyelvi állapotok (pl. angol), vagy kihalt nyelvek (pl. latin, szanszkrit) esetében megfelelő korpuszépítéssel is némileg ellensúlyozható, ugyanakkor kevés beszélővel rendelkező, de mégis csak élő nyelvek esetében nehéz objektív elvárásokat támasztani és teljesíteni. Ilyen típusú vizsgálatokat nehéz elvégezni anyanyelvi beszélő segítségével nélkül, írott (tkp. zárt) korpuszok alapján tett megállapításaink jelentős része korlátozott érvényű lehet.

A legalább korlátozott kompetenciájú nyelvek esetében felmerül tehát a kérdés, hogy végezzünk-e szemantikai, pragmatikai kutatásokat, vizsgáljuk-e/vizsgálhatjuk-e a nyelvhasználatot stb. A válasz nem is olyan egyszerű, ennek oka pedig az, hogy az elmúlt évtizedekben a veszélyeztetett nyelvek dokumentációjában is megjelentek azok a szempontok, amelyek alapján az ilyen típusú nyelveket is vizsgálni lehetne/kellene.

Mindenesetre nem véletlen – és nem magyarázható pusztán az elméleti tudás hiányával –, hogy modern szemantikai és különösen pragmatikai kutatások

lényegében nem történtek, de modern elméleti keretben történő szintaktikai vizsgálatok is csak az utóbbi időben jelentek meg. Továbbá a hozzáférhető nyelvi anyagok mennyisége, minősége továbbra is meghatározza a lehetőségeinket, így csak elvétve akad példa pl. pragmatikai kutatásokra, (pl. Zayzon 2005), aki a nganaszan névmási elemek pragmatizálódását kutatta/kutatja.

Az elmúlt két évtized nagy változásokat hozott a kis vagy veszélyeztetett nyelvek dokumentációjában: a módszertannal kapcsolatos elvárások (ebbe beletartoznak a technikai, etikai és finanszírozási kérdések is) megváltoztak, a hangsúlyok eltolódtak. Hale és kollégáinak 1992-es, *Language*-ben megjelent tanulmánya jelenti a fordulópontot (Hale et al. 1992): a veszélyeztetett nyelvek kutatása ekkor jelenik meg programszerűen. Az azóta kidolgozott, folyamatosan fejlesztett metodológia és a technikai eszközök – gondolva a gyűjtés, a feldolgozás és a közzététel technikai eszközeire is – révén ma már gyorsan, mindenki számára hozzáférhető és érthető korpuszok, elemzők, adatbázisok vannak.

A finnugrisztika jellemzően nem ebből az irányból közelítette meg a nyelvi dokumentációt, például a tudatos revitalizációs eszközök kialakítása csak az utóbbi években figyelhető meg, s az egyes nyelvek között hatalmas különbség van ebben a tekintetben is.

3. Adatgyűjtés

Az elmúlt években tehát az adatgyűjtés szempontjai és körülményei is megváltoztak, ez azt jelenti, hogy a helyzet nem teljesen reménytelen, amikor kis nyelveket akarunk modern nyelvészeti kutatásokba bevonni. Ennek kulcsa az adatgyűjtés módja. Az adatgyűjtéssel kapcsolatban három fontos szempontot kell megemlíteni (Chelliah–de Reuse 2011):

1. Az adatgyűjtés a teljes nyelvi dokumentáció és leírás céljából készül, azaz olyan gyűjtéseket kell végezni, amelyek számos nyelvészeti diszciplína számára kínálnak releváns adatokat.
2. Az adatgyűjtés anyanyelvi beszélők közreműködésével készül.
3. Az adatgyűjtés olyan szituációkban történjen, amelyekben elvárható, hogy a beszélők természetesen használják a nyelvet.

Ez azt is jelenti, hogy továbbra is fontosak a szöveggyűjtések és a szövegekben előforduló jelenségek elicitálása. Ennek a szemantikai-pragmatikai kutatásokban kiemelt fontossága van, ugyanakkor ma már nem mindegy, hogy milyen – minél változatosabb – műfajú szövegeket gyűjtünk, továbbá elvárás, hogy a hanganyag is bárki számára elérhető legyen, ezáltal bárki ellenőrizhesse, hogy a lejegyzés valóban pontosan követi-e a felvételt. Azaz visszahallgatható, nem „sterilizált” szövegekre van szükségünk.¹ Elérhetővé kell tenni a hanganyagokat, ehhez archívumokat kell építeni (ilyen pl. a DOBES archívuma (https://corpus1.mpi.nl/ds/imdi_browser/))

¹ Például terepmunkánk során azt tapasztaltuk, hogy a beszélők egy foklórászöveg elmesélésekor is nagyon sok emfatikus elemet, diskurzusjelölőt, töltelékzavakat használnak, ugyanakkor a korábban megjelent szövegközlésekben ilyen elemeket nem találunk – pedig előfordult olyan eset, amikor olyan beszélőtől rögzítettünk szöveget, akitől korábban publikáltak ilyen elemektől mentes anyagot. Ez arra utal, hogy a lejegyzők letisztították, sterilizálták a szövegeket.

az IMDI-ban, vagy a SOAS-nak az ELAR nevű archívuma, <http://www.elar-archive.org/index.php>). Ez további irányokat nyithat egy-egy nyelv kutatásában.

4. Lexikális szemantika és lexikális tipológia

Az én célom, hogy olyan kutatási területet találjak, ahol a szemantikai szempontok a korábbiaknál jobban érvényesülhetnek. Ezt én a szemantikai lexikális tipológiában találtam meg. A lexikális tipológia a tipológián belül is új területnek számít, és még mindig az egyik legelhanyagoltabb területe.

Hangsúlyozni kell, hogy a tipológiára nem elméletként tekintünk. S noha a nyelvtipológia most már több mint fél évszázados múltra tekint vissza, még most, az ezredforduló után is születtek/születnek olyan írások, amely a tipológia pozicionálásáról és öndefiniálásáról szól. Legpontosabban Nichols fogalmazza meg, mi is a tipológia (2007), konklúziója szerint

...amit tipológiának hívunk az tulajdonképpen nem a nyelvészet egy részterülete, hanem egyszerűen keret-szemleges elemzés és elmélet, valamint néhány olyan elemzésnek az alkalmazása, amely magában foglalja a nyelveken átívelő összehasonlítást, a földrajzi összevetést, a kladisztikát és a rekonstrukciót). Bármilyen is a tipológia, jelenleg is halad, fejlődik és valószínűleg ezután is fog. Mára a világ nyelveinek leírása, a számítástechnikai eszközök és a tudás, a genealógiai osztályozás és a kutatástervezés alkalmas arra, hogy ne csak a látható jegyeken, hanem jóval komplexebb és absztraktabb keresési tulajdonságokon alapuló összevetéseket is lehetővé tegyen.² (Nichols 2007: 236)

Lexikális tipológia definíciójaként általában Lehrer munkáját (1992: 249) szokás idézni: a lexikális tipológia azzal foglalkozik, hogy feltérképezze azokat a jellemző utakat/módokat, melyek szerint a nyelv a szemantikai tartalmat szavakba csomagolja. Ennél fogva a lexikális tipológiában a szemantikai oldalnak legalább akkor szerep jut, ha nem nagyobb, mint az alaktani vizsgálatoknak (szemben például az etimológiai kutatásokkal, ahol a hangváltozások miatt a jelentéstani vizsgálatok sokáig háttérbe szorultak). A lexikális tipológia az elmúlt időszakban többször is elvégezte ezt a pozicionálást, s kirajzolódni látszik egy olyan kutatói bázis (többek között Peter Koch, Maria Koptjevskaja-Tamm, Maysak, Vanhove, Nicholas Evans, Bernhard Wälchli és mások), akiknek együttműködése meghatározza a lexikális tipológia mainstreamjét.

Ezért is fordulhat elő, hogy a lexikális szemantika és a lexikális tipológia közötti határ nem igazán húzható meg. Ennélfogva előszeretettel használják a „semantically oriented lexical typology” terminust (Koptjevskaja-Tamm 2012), illetve van, aki a lexikális tipológiát a szemantikai tipológia alá sorolja (Evans 2010).

² „what we call typology is not properly a subfield of linguistics but is simply framework-neutral analysis and theory plus some of the common applications of such analysis (which include crosslinguistic comparison, geographical mapping, cladistics, and reconstruction). Whatever typology is, it is on a roll at the moment and likely to continue. By now, descriptive coverage of languages worldwide, computational tools and expertise, genealogical classification, and understanding of research design are adequate to support comparison based not only on lookup characters, but on more complex and abstract characters.”

Ahogy az a Koptjevaskaja-Tamm összefoglalta (2012), a lexikális tipológia alapvetően három kérdéscsoporttal foglalkozik:

1. onomasziológiai kérdések: amelynek lényege, hogy egy adott jelentést, fogalmat, jelentéscsoportot stb. milyen lexémák fejeznek ki;
2. szemasiológiai kérdések: egy adott lexémának milyen jelentései lehetnek, ezek a jelentések milyen viszonyban állnak egymással;
3. lexikon-nyelvtan interakció.

Természetesen mindhárom csoport vizsgálható diakrón és szinkrón kontextusban, sőt a kettő között néha nagyon nehéz meghúzni a határt, elég, ha csak a poliszmia mint szinkrón nyelvi jelenség és a jelentésváltozás mint történeti folyamat eredménye problematikájára utalunk (Zalizniak et al. 2012). A poliszmia, jelentésváltozások (szemantikai deriváció) vizsgálata több szempontból is fontos: ezek vizsgálata a lexikális szemantikai tipológiai kutatások egyik fő célja; erősíti a szemantikai szempontok érvényesülését az etimológiai kutatásokban; nyelvi/nyelvézeti evidenciát nyújt a nyelvi konceptualizáció univerzális vagy nyelvspecifikus kognitív mechanizmusainak; kísérletet tesz egy „naiv” világmodell nyelvi fogalomalkotásának rekonstrukciójára; rendszerezi a szemantikai változás és a poliszm minták areális tendenciáit; lehetővé teszi kulturális hatások nyomon követését.

5. HeNg-On

Az SZTE Finnugor Nyelvtudományi Tanszékén OTKA pályázat keretében folyik egy szótár összeállítás, amely a nganaszan nyelv (OTKA K100854) diakrón onomasziológiai szótárának összeállítását célozza meg. A projekt egyik általános célja, hogy kilépve a hagyományos összehasonlító történeti lexikológia kereteiből, feltárja a nganaszan szókincs motivációs lexikalizációs ösvényeit, azaz a formai kapcsolatok (szóképzés, összetétel, konverzió stb.) mellett a jelentések közötti kapcsolatokat is rendszerezzék (metaforikus, metonimikus stb.). Ez utóbbi esetben természetesen számos olyan probléma merül fel, amikor elegendő mennyiségű és minőségű adat híján csak feltételezni tudjuk a jelentésviszonyokat.

6. A nganaszan takaró: *talu* 'tegnap, holnap'

A nganaszan a magyar legtávolabbi rokonnyelve, a legészakabbra beszélt őshonos szibériai nyelv, ennél fogva régen és napjainkban is nehezen megközelíthető népeiségről van szó.

A nganaszan nyelv dokumentáltsága tipikusnak mondható – a világ nyelveinek jelentős részéhez hasonlóan kevesen beszélik, hiányosan dokumentált, és a beszélői kompetencia gyorsan tűnik el. Már az első lejegyzett nyelvi adatok is viszonylag késői időkből, a 18. század végéről származnak, s a módszeres nyelvi gyűjtés csak a 20. század utolsó évtizedeire vált általánossá. M. A. Castrén 19. századi gyűjtései ugyan történeti szempontból is jelentősek, ám a mennyisége nem teszi lehetővé, hogy külön történeti rétegeként jelenítsük meg. Nganaszan írásbeliség nem alakult ki, mindössze egy gyakorlati szótár (Kosterkina–Momde–Zhdanova 2001) és egy iskolás könyv (Zhovnickaja 2001) jelent meg. A kilencvenes években

elsősorban Eugene Helimski, majd később tanítványa Valentin Guszev vezetésével történt szisztematikus nyelvi gyűjtés, melynek révén a nganaszan anyag mennyisége megsokszorozódott, ehhez magyar kutatók gyűjtései is hozzájárultak. Jelenleg a számunkra elérhető anyag mennyisége kb. 50-60 000 mondat. Ennek a jelentős része szöveggyűjtés, folkórszövegek mellett más műfajú szövegek is megjelennek (élettörténetek, ritkábban dialógusok).

Nem meglepő, hogy a nganaszan nyelv nagyon gyorsan halad az eltűnés felé. Beszélőinek száma a 2010-es oroszországi népszámlálási adatok szerint 125 (2002-ben még kb. 500), a nyelvet anyanyelvi szinten beszélőké viszont ennek csak a töredéke lehet. Ez azt jelenti, hogy anyanyelvi kompetencia a projekthez nem áll rendelkezésre, jelentős mennyiségű, normalizált írásos korpusz pedig nincsen. 2008-as terepmunkánk során hat anyanyelvi beszélővel tudtunk dolgozni, azért ennyivel, mert erre volt lehetőség. Ők voltak a legjobb beszélők, azóta három néniről úgy tudni, hogy már nem él.

Felmerülhet a kérdés, hogy akkor a nganaszan esetében hagyjuk-e az ilyen új típusú, új irányú kutatásokat? Felejtsük el a nganaszanokat, kutassunk, dokumentáljunk más nyelveket? Vagy pedig menjünk el a legvégső pontig a rendelkezésre álló adatok alapján.

Példának a nganaszan *talu* szót választottam (Szeverényi 2010; 2012). A *talu* szó azért érdekes, mert a szótárak, szójegyzékek a jelentését 'holnap, tegnap'-ként adják meg, és ez első ránézésre idegen jelenség az Európában, ill. a jobban ismert és kutatott nyelvek között (az egyetlen ilyen „nagyobb” nyelv a hindi, ahol a *kal* szó jelentése szintén 'tegnap, holnap'). A következőkben azt illusztrálom korábbi munkáim alapján, hogy ez az egy szó milyen kontextusban vizsgálható, miért érdemes rámutatni sajátosságaira, mit ad hozzá ismereteinkhez, ugyanakkor milyen értelmezési korlátokkal kell számolnunk.

6.1. Onomasziológiai kérdések

Onomasziológiai megközelítésben megvizsgáljuk, hogy az adott szó milyen jelentéscsoportba tartozik, mit tudunk elmondani ennek a jelentéscsoportnak a szerkezetéről, tagjairól, jelentésviszonyairól. A *talu* a deiktikus napnevek közé tartozik. Nagyobb kategóriája a „temporal frame adverbials”, melynek három csoportja:

- deiktikus (pl. *múlt héten, tegnap, most, jövőre* stb.),
- óra-naptár (pl. *délben, éjfélkor*, stb.),
- függő (pl. *korábban, előtt, később* stb.).

Nevezik még „positional temporal adverbial”-nak, amelyek „...maximális keretet nyújtanak egy időintervallumra, melynek határai és pontos pozíciója implicit.”³ (Klein 1994: 153). Továbbá megállapíthatjuk, hogy a deiktikus napnevek rendszert alkotnak, és azt is látjuk, hogy ez a rendszer teljesen szimmetrikus:

³ „... (they) give a maximal frame for a specific time span, whose boundaries and precise position are left implicit...”

<i>talua takənu, talua taanini</i>	-2
<i>talu</i>	-1
<i>əməd'alī</i>	N
<i>talu</i>	+1
<i>talua takənu, talua taanini</i>	+2

(A *takənu* és *taanini* névutók, jelentés 'mögött'. Az *əməd'alī* szó szerinti jelentése *əmə'ez, d'alī'nap'*.)

A deiktikus napneveket vizsgálták már tipológiai szempontból (Tent 1998), úgy-hogy ebben az esetben fel tudjuk használni az ottani osztályozást, és összevetni saját eredményeinkkel.

6.2. Szemasziológiai kérdések

Tipikus szemasziológiai kérdés a poliszémia és heteroszémia problémája. Milyen jelentéseket fejez ki az adott elem, jelen esetben a *talu*? A 'tegnap' és a 'holnap' jelentés poliszemiára utal vagy szemantikai általánosításra? Milyen a szemantikai doménok szerkezete, hogyan épülnek fel?

A *talu* esetében a következőket mondhatjuk el: a deiktikus napnevek rendszert alkotnak, amelyek különféle paraméterek mentén csoportosíthatók. A csoportosítás alapja, hogy az egyes paraméterek szerint szimmetrikus vagy aszimmetrikus rendszert alkotnak-e az elemek (Tent 1998).⁴ Ezek a paraméterek a következők:

morfológiai szimmetria/aszimmetria

Monomorfemikus vagy morfológiailag összetett alakok alkotják a rendszert? Milyen típusú módosítók (pre- és posztpozíció, adverbiális elem, melléknév stb.) vesznek részt az egyes elemek felépítésében? A tipológiai vizsgálatok szerint a -2/+2 kívüli elemek jellemzően polimorfemikusak és szimmetrikusak (66%).

numerikus szimmetria/aszimmetria

Ugyanannyi vagy eltérő számú elem helyezkedik-e el N két oldalán? A világ nyelvei tipikusan szimmetrikusak (88%), azaz N előtt és után ugyanannyi egységet nevez meg, de vannak aszimmetrikus rendszerek is.

lexiko-szemantikai szimmetria/aszimmetria

Milyen típusú, kategóriájú módosítókat használ N két oldalán (pl. temporális vs. lokális).

duális szimmetria/aszimmetria

Ugyanazokat az elnevezéseket használja N két oldalán a megfelelő oppozicionális pozíciókban. A nganaszánhoz hasonló teljes szimmetria ritka a világ nyelveiben (3%).

⁴ Az anyaggyűjtést és rendszerezést több tényező is nehezíti. Így például az, hogy -2/+2-n kívüli elemeket szövegek, szótárak ritkán tartalmazzák, általában anyanyelvi beszélő segítségére van szükség. Ugyancsak nehéz megítélni anyanyelvi kompetencia nélkül a produktivitást (pl. *transparens*-e egy elem), rekurzív alakokat (gyakoriak a reduplikációval létrehozott alakok, amelyek ugyan grammatikailag helyesek, de köznyelvben nem vagy ritkán használatosak, pl. *holnapután után*, de pl. welszi *tradwy* '+3' ritkán előfordul írásban), és tekintettel kell lenni a dialektális különbségekre.

6.3. Tipológiai szempontból szignifikáns nyelvten-lexikon interakció

Nyelvten és lexikon interakciójában elsősorban az a kérdés merül fel, hogy milyen kontextus, grammatikai környezet szükséges ahhoz, hogy a *talu* jelentése egyértelmű legyen (feltételezve, hogy nincs olyan kontextus, amikor a beszélő számára teljesen világos, hogy az előző vagy a következő napról beszél-e, azaz ma–nem-ma oppozíció).

A *talu* esetében néhány tucat szövegmondatunk van. Szemantikája, viselkedése célirányosan, kérdőívvel ezidáig nem volt kutatva. Azonban ezekből a mondatokból is egyértelműen kiderül, hogy a *talu* jelentését mi határozza meg:⁵

- (1) nűə-mə d'ügu-**suə** **talu**
 gyerek-PX.1SG eltűnik-PST.3SG **tegnap**
 'Tegnap eltűnt a gyerekem.' (ES-03_paris 246)⁶
- (2) tənizia mi **talu** suə-**ʔsita**-mi tənizia.
 így mi.DU **holnap** utazik-FUT-1DU.S így
 'Holnap el fogunk utazni.' (K-03_brothers 523)

Annyi megállapítható (ami egyébként sejthető is volt), hogy a deiktikus napnevek rendszere és a TAM-rendszer kölcsönösen hatnak egymásra. Az is megállapítható, hogy a nganaszanban van szuffixummal kifejezett inflexió s jövő idő. Ez utóbbi megint csak ritka, az uráli és az indoeurópai nyelvek között mindentféleképpen. Jövő időre pedig azért van szükség, mert a nganaszanban nincsen deiktikus jelen idő.

6.4. Történeti implikációk

Felmerül a kérdés, hogy milyen körülmények teszik lehetővé egy ilyen teljesen szimmetrikus rendszer kialakulását. Következtetésünk szerint a szimmetrikus napnévrendszer feltételezi a inflexió s jövő időt, de fordítva nem. Amennyiben megpróbáljuk alkalmazni ezt az összefüggést a nganaszan alapnyelvére, akkor a következőket tudjuk megállapítani: a szamojéd alapnyelvre két igeidő rekonstruálható, egy jelölt múlt idő, és egy jelöletlen aorisztosz. Mivel az aorisztosz nem deiktikus igeidő (úgy tűnik, hogy a *talu*-val nem alkothat grammatikus mondatot a nganaszanban), ezért a proto-szamojéd alapnyelvre nem rekonstruálható szimmetrikus rendszer, vagy olyan lexéma, amelynek 'tegnap' és 'holnap' jelentése is van, azaz a szamojéd etimológiai szótárban szereplő 'tegnap, holnap' jelentésű rekonstrukció nem helyes.

⁵

DU	kettes szám
FUT	jövő idő
N	a mai nap megnevezése
PST	múlt idő
PX	birtokos személyrag
S	alanyi ragozás
SG	egyes szám

⁶ A két példamondat Valentin Guszev és kollégái által gyűjtött szövegekre utalnak. Ezúton köszönöm, hogy a szövegeket a rendelkezésemre bocsátotta.

7. Összefoglalás

A lexikális tipológiai alapján természetesen le lehet vonni olyan általános következtetéseket, hogy minden nyelv egy sajátos világot takar, s minden egyes nyelv vizsgálata hozzájárul a nyelvi sokféleségről, diverzitásról való ismereteinkhez. Egy-egy tipológiai szempontból szokatlan nyelvi jelenség új kérdéseket implikálhat. Szűkebb értelemben pedig elmondhatjuk, hogy törekedni kell arra, hogy ahol lehet, ott célirányos gyűjtéseket végezzünk. Szemantikai lexikális tipológia esetében hiányos kompetencia esetében is érhetünk el eredményt. A történeti/rekonstrukciós elemzések során a szemantikai, lexikális-szemantikai szempontok megerősödnek, pontosabban lehet modellezni, valószínűsíteni a jelentésváltozásokat. A *talú* esetében azonban számos kérdésre nem találunk választ. Nem tudtuk meg, hogy pontosan mekkora egységet jelöl: mettől meddig tart, megfeleltethető-e egy 24 órás egységnek, vagy napszakokhoz kötődik (ami egy olyan területen kérdéses, ahol hetekig nem jön fel, ill. nem nyugszik le a nap...).

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a K100854 jelzésű, Nganaszan Diakrón Onomasziológiai Szótár című OTKA pályázata keretében készült.

Hivatkozások

- Chelliah, Shobhana L. – Willem J. de Reuse 2011. *Handbook of Descriptive Linguistic Fieldwork*. Dordrecht, Heidelberg, London, New York: Springer.
- Evans, Nicholas 2010. Semantic Typology. In Jae Jung Song (szerk.) *The Oxford Handbook of Linguistic Typology*. Oxford: Oxford University Press. 504–533.
- Geeraerts, Dirk 2010. *Theories of Lexical Semantics*. Oxford: Oxford University Press.
- Hale, Ken – Michael Krauss – Lucille J. Watahomigie – Akira Y. Yamamoto – Colette Craig – LaVerne M. Jeanne – Jeanne Masayesva – Nora C. England 1992. Endangered languages. *Language* 68:1–42.
- Himmelman, Nikolaus P. 2008. Language documentation: What is it and what is it good for? In Jost Gippert – Nikolaus P. Himmelman – Ulrike Mosel (szerk.) *Essentials of Language Documentation*. Berlin, Boston: Mouton de Gruyter. 1–30.
- Klein, Wolfgang 1994. *Time in Language*. London, New York: Routledge.
- Koptjevskaja-Tamm, Maria 2012. New directions in lexical typology. *Linguistics* 50/3:373–394.
- Kosterkina – Momde – Zhdanova [Н. Т. Костеркина – А. Ч. Момде – Т. Ю. Жданова] 2001. *Словарь нганасанско-русский и русско-нганасанский*. Санкт-Петербург: Филиал издательство Просвещение.
- Lehrer, Adrienne 1992. A theory of vocabulary structure: Retrospectives and prospectives. In Manfred Pütz (szerk.) *Thirty Years of Linguistic Evolution. Studies in honour of René Dirven on the occasion of his 60th birthday*. Amsterdam: Benjamins. 243–256.
- Nettle, Daniel – Suzanne Romaine 2000. *Vanishing Voices. The Extinction of the World's Languages*. Oxford: Oxford University Press.

- Nichols, Johanna 2007. What, if anything, is typology? *Linguistic Typology* **11/1**:231–238.
- Szeverényi Sándor 2010. Talu. A nganaszan deiktikus napnevek rendszere. *Folia Uralica Debreceniensia* **17**:143–157.
- Szeverényi, Sándor 2012. The systems of the deictic day names in the Samoyed languages. *Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia* **264**:465–479.
- Tent, Jan 1998. The structure of deictic day-name systems. *Studia Linguistica* **52/2**:112–148.
- Wohlgemuth, Jan 2010. Language endangerment, community size and typological rarity. In Jan Wohlgemuth – Michael Cysouw (szerk.) *Rethinking Universals. How Rarities affect Linguistic Theory*. Berlin, Boston: De Gruyter. 255–277.
- Woodbury, Anthony 2011. Language documentation. In Peter K. Austin – Julia Sallabank (szerk.) *The Cambridge Handbook of Endangered Languages*. Cambridge: Cambridge University Press. 159–186.
- Zalizniak, Anna A. – Maria Bulakh – Dmitrij Ganenkov – Ilya Gruntov – Timur Maisak – Maxim Russo 2012. The catalogue of semantic shifts as a database for lexical semantic typology. *Linguistics* **50/3**:633–669.
- Zayzon Réka 2005. Deiktikus morféma funkcióváltásai a nganaszanban: Grammatizálódás, lexikalizálódás, pragmatizálódás. In Oszkó Beatrix – Sipos Mária (szerk.) *Uráli Grammatizáló 2003. szeptember 4-6*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 269–291.
- Zhovnickaja, S. N. [С. Н. Жовницкая] 2001. *Букварь*. Санкт-Петербург: Просвещение.

A szerzőről

Szeverényi Sándor a Szegedi Tudományegyetem Finnugor Nyelvtudományi Tanszékének adjunktusa, valamint rendszeresen részt vesz az MTA Nyelvtudományi Intézetében folyó projektekben. Elsősorban a szamojéd nyelvekkel foglalkozik, kutatásait jellemzően a lexikológia, morfológia, tipológia, dokumentációs nyelvészeti területeken végzi.

Elérhetőség: szevers@hung.u-szeged.hu, szevers@nytud.hu

[EMPTY]

A főnévi mutató névmások indexikális használatát befolyásoló tényezők a magyarban

Tóth Enikő

DE Angol-Amerikai Intézet

Csatár Péter

DE Germanisztikai Intézet

Összefoglaló

Vizsgálódásaink célja az indexikális főnévi mutató névmások használatára vonatkozó hipotézisek tesztelése a magyar nyelvre vonatkozóan kísérletes eszközökkel. Az ún. *scripted dialogue* technikával egy produkciós kísérlet során a távolság és az elérhetőség faktor szerepét vizsgáltuk semleges kontextusokban, továbbá összevetettük a névmások használatát neutrális és kontrasztáló kontextusokban. Megállapítottuk, hogy semleges (nem kontrasztáló) kontextusokban a távolság a hagyományos elképzelésnek megfelelően döntő faktor a magyarban, azonban az elérhetőség, mint faktor nem játszik szerepet a névmások megválasztásában. Kontrasztáló kontextusokban viszont, ahol munkadefiníciók szerint a referens könnyen elérhető és térben közel helyezkedik el a beszélőhöz, a névmások gyakorisága megváltozott: a mély hangrendű demonstratívumok száma szignifikánsan megnőtt, holott a referens a beszélőhöz közel helyezkedett el. Ez arra utal, hogy kontrasztív kontextusokban a távolság faktor kompetitív viszonyba kerül valamilyen más faktoral.

Kulcsszavak: kísérletes pragmatika, deixis, magas és mély hangrendű főnévi mutató névmás, kontextus, kontrasztáltság

1. Bevezetés

Dolgozatunkban egy ún. *scripted dialogue* technikával végzett produkciós kísérlet eredményeit adjuk közre, amely egy bútorboltban elhangzó vevő-eladó párbeszéd alapján azt vizsgálta, hogy milyen tényezők befolyásolják a magyar nyelvben a főnévi mutató névmások indexikális, azaz mutató gesztussal kísért használatát. Az indexikális mutató névmások használatának feltárására irányuló kutatások azt mutatják, hogy (i) a használatot befolyásoló tényezők szerepe vitatható, illetve, (ii) hogy ezen tényezők feltárásához szükséges minél több, tipológiailag különböző nyelvben megvizsgálni az egyes tényezők relevanciáját. Kísérletünkben ezért magyar nyelvű anyagon teszteltünk a szakirodalomban javasolt tényező közül néhányat. Eredményeink azt mutatják, hogy nem egymást kizáró, hanem egymással versengő tényezők határozzák meg az indexikális mutató névmások választását. Ennek alapján arra a következtetésre jutunk, hogy nem annyira az a kérdés, hogy mely tényezők befolyásolják vagy befolyásolhatják az indexikálisok közötti választást, hanem inkább az, hogy mely tényező milyen feltételek megléte esetén válik döntő faktorrá egy vagy több másik tényező ellenében.

Vizsgálódásaink szélesebb kontextusát a deixis jelensége képezi, amelyet Levinson (2004) a nyelv egyik legalapvetőbb jellegzetességének nevez, a deiktikus kategóriákat pedig nyelvi univerzáléknak tekinti. A deixis jelenségének egy lehetséges megközelítése az alábbi:

„[a deixis] azt jelöli, hogy a beszélők hogyan igazodnak el és hogyan segítik eligazodni hallgatóikat a beszélgetés kontextusában. A deixis révén a beszélgetés résztvevői referálni tudnak a beszélgetés kontextusának elemeire, vagyis képesek az adott beszédhelyzetben embereket és dolgokat azonosítani.” (O’Keeffe–Clancy–Adolphs 2011: 36)¹

A deixis kognitív szempontból is fontos jelenség. Miként arra Clark (1996), valamint újabban Diessel (2006; 2013) is rámutat, a deixis egyik alapvető funkciója, hogy létrehozza, illetve fenntartsa a figyelem közös fókuszálását (*joint focus of attention*) a beszélő és a hallgató között. A kommunikáció során ugyanis a partnereknek tisztában kell lenniük azzal, hogy a másik fél mire összpontosítja figyelmét. A partner figyelmi fókuszának az átvétele, valamint monitorozása folyamatosan zajlik a kommunikáció során, és ehhez elengedhetetlenek a deiktikus viszonyokat rögzítő és közvetítő nyelvi eszközök (személydeixis, térdeixis stb.) (Clark–Bangertter 2004; Diessel 2006; Tomasello 1999).

A demonstratívumok többféle rendszerben jelennek meg a természetes nyelvekben. A magyarban kétosztatú rendszert találunk, melynek alapját az *ez/ezek* páros, valamint az *az/azok* páros alkotják.² Az angolban ugyanígy kétosztatú a rendszer, a *this/these* párost proximálisoknak, míg a *that/those* párost disztálisoknak nevezi a szakirodalom. Ugyanakkor vannak háromosztatú rendszerrel rendelkező nyelvek, mint például a portugál, a spanyol vagy az ír. Például az ír nyelvben három demonstratívum van, *seo/sin/siúd*, amelyeket a szakirodalom rendre proximálisnak, mediálisnak illetve disztálisnak nevez (Diessel 2012). A hagyományos megközelítés a mutató névmások használatának leírásában a beszélőtől való távolságot tekinti mérvadónak. Ez jut kifejezésre a hagyományos terminológiában is, amely az *ez/ezek* párost közelre mutató névmásként, az *az/azok* párost viszont távolra mutató névmásként írja le (Kugler–Laczkó 2000: 165). Tekintve, hogy kísérletünk célja éppen annak vizsgálata, hogy a főnévi mutató névmások megválasztásakor valóban csak a távolság, vagy valamilyen más faktor is döntő szerepet játszik, ezért a magyar szakirodalomban szintén jelen lévő (D. Máta 1999; Laczkó 2003) és a nemzetközi szakirodalomba is jól illeszkedő semleges terminológiát használjuk. E szerint az *ez/ezek* magas hangrendű mutató névmásnak, míg az *az/azok* mély hangrendű mutató névmásnak tekintendő.³

¹ „[deixis] refers to the way in which speakers orientate both themselves and their listeners in relation to the context of conversation. Deixis enables interlocutors to refer to entities in context, thereby allowing them to identify people and things in relation to the space they are operating in at the moment at which they are speaking.”

² A magyarban fellelhető *emez/amaz* alakváltozatokat a szakirodalom a kétosztatú rendszer kiteljesítéseként írja le (Laczkó 2003), és nyomtatékos jelentésárnyalatúnak tekinti (Kugler–Laczkó 2000: 166).

³ Mint azt Traunmüller (1996) különböző nyelveken végzett vizsgálódásai kimutatták, azokban a nyelvekben, ahol az egyes demonstratívumok között csak egy magánhangzó az eltérés, a távolra mutató névmások magánhangzója az [i e a o u] listában a közelre mutató névmás magánhangzójától jobbra helyezkedik el.

A magyar főnévi mutató névmások szintaktikai szempontból alkothatnak egy teljes determinánsos kifejezést, DP-t, *ez/az/ezek/azok* vagy megjelenhetnek a [Spec, DP] (a DP specifikálója) pozíciót betöltő DP fejeként is, *ez a könyv/az a könyv* (É. Kiss 2003). Kísérletünk fő célja azonban nem a főnévi mutató névmások szerkezetének vizsgálata, így ezeket a megjelenési formákat nem különítettük el egymástól. Kognitív-funkcionalista alapállásból a jelenség részletes leírását adja Laczkó (2008), Boronkai (2010), Tátrai (2011) és Laczkó–Tátrai (2012). Kocsány (2009) az *ez* névmás szövegalkotó, kohézióteremtő szerepét írja le. Ezeket a vizsgálódásokat kívánja továbbvinni és részben kiegészíteni az általunk végrehajtott kísérlet.

2. A főnévi mutató névmások különféle használata

2.1. A deiktikus és a nem deiktikus használat

Kísérletünkben Levinson (2004) és O’Keeffe et al. (2011) taxonómiájához kapcsolódunk, amely megkülönbözteti és egyben differenciálja is a mutató névmások deiktikus és nem deiktikus használatát. Deiktikus használatok a főnévi mutató névmás közvetlen módon referál a nyelven kívüli fizikális kontextusra. Ennek prototipikus példájának tekinthető a következő kérdés:

- (1) (Laczkó 2008: 320, 321)
Ezt kérem. / Ezt a könyvet kérem.

A deiktikus használat során – miként azt Levinson (2004) megjegyzi – a megnyilatkozást igen gyakran egy rámutató gesztus kíséri, amely azt jelzi, hogy a beszélő az adott fizikai kontextusban jelen lévő könyvre referál a mutató névmással.

Ezzel szemben a nem deiktikus használat esetében a mutató névmás nem a nyelven kívüli fizikai környezetre referál. A nem deiktikus használatot (2) szemlélteti, ahol a mutató névmás diskurzusanaforaként egy olyan DP-re utal vissza, amely a megelőző mondat része.

- (2) (<http://speakeasy.nolblog.hu/>)
A férfi vett egy új Alfát. Ezzel jöttek egyszer vacsorára hozzánk.

Kísérletünkben a főnévi mutató névmások nem deiktikus használatával nem foglalkoztunk.

2.2. A főnévi mutató névmások indexikális és szimbolikus használata

A deiktikus eseteken belül Levinson (2004) elkülöníti egymástól a mutató névmás rámutató gesztussal kísért, azaz indexikális használatát és az ún. szimbolikus használatot (vö. Piwek–Beun–Cremers 2008; O’Keeffe–Clancy–Adolphs 2011), amelyet nem kísér közvetlenül kijelölő, rámutató gesztus.⁴ Mint arra már Lyons (1977) is rámutat, a deiktikus használat alapesete az indexikális használat, amikor a főnévi mutató névmást valamilyen rámutató gesztus is kíséri. Úgy is érvelhetünk,

⁴ A rámutatást itt széles értelemben értjük. Nemcsak a mutatóujjal történő rámutatás, hanem az erre alkalmas testtartás vagy a tekintet valamire történő ráirányítása is benne foglaltatik.

hogy a referáló aktus soha nem lehet teljes rámutatás nélkül (Schegloff 1984; Clark–Bangerter 2004). Például (3) esetén a beszélő részéről természetes a rámutató gesztus használata:

(3) *Az a kutya pisilte le a bicajomat.*

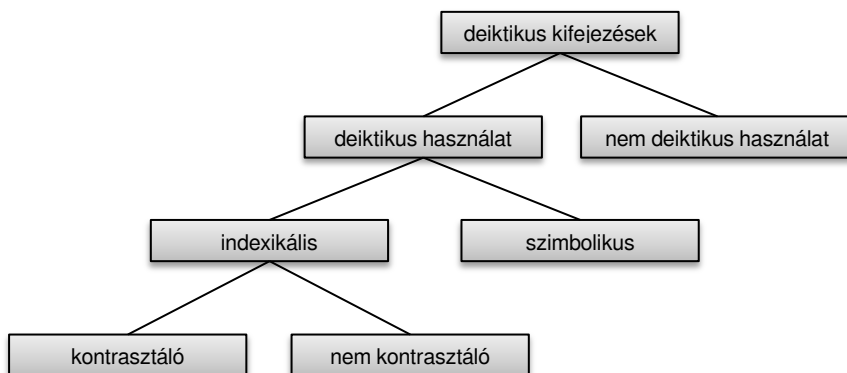
A szimbolikus használatot szintén kísérheti valamilyen gesztus. Ez azonban, ellentétben az indexikális használattal, nem a figyelem irányításának az eszköze a konkrét fizikális térben. A beszélő és a hallgató rámutató gesztus használata nélkül is megérti egymást:

(4) *Ebben a városban sok jó étterem van.*

Az itt bemutatandó vizsgálatok fókuszában a főnévi mutató névmások deiktikus használatának prototipikus esete, azaz a főnévi mutató névmások indexikális használata áll, mint amilyen a fenti (3) példa is.

2.3. Az indexikálisok kontrasztáló és nem kontrasztáló használata

Levinson (2004) a főnévi mutató névmások gesztussal kísért használatát két további alcsoportra osztja fel. Megkülönbözteti a kontrasztáló és a nem kontrasztáló eseteket; ez a distinkció kiemelten fontos a kísérletünk szempontjából (vö. 1. ábra, O’Keeffe–Clancy–Adolphs 2011: 37–42; Levinson 2004: 107–111).

1. ábra

A deiktikus kifejezések különféle használata

Fontos azonban leszögeznünk, hogy ebben a tanulmányban Levinson (2004) kontrasztáló és nem kontrasztáló használat közötti különbségtételét – amelyet ő nem definiál, csupán példákkal illusztrál – egzaktabbá tesszük és kiterjesztjük az olyan nyelvi kontextusokra, amelyekben a kontrasztálást valamilyen nyelvi eszköz jelöli, például

(5) *Ez a fotel tetszik, **de** a másik kényelmesebbnek tűnik.*

A kontrasztálást jelölő nyelvi eszköz lehet ellentétes értelmű kötőszó, mint (5)-ben, vagy fókusz szerepű mondatösszetevő is (É. Kiss 1998; 2003). A fókusz

kimerítően azonosító funkciójával összhangban, illetve Chafe (1994) kontrasztivitásdefiníciójára támaszkodva a kontrasztáló kontextusokat az alábbi két tulajdonsággal jellemezzük:

- (i) a kontrasztálás magában foglalja egy bizonyos jelölt azonosítását egy adott, a szövegelőzményből vagy a beszédhelyzetből kikövetkeztethető halmaz elemei közül;
- (ii) a kontrasztálás mint beszélt nyelvi jelenség gyakran túlmutat a társalgási egységeken (*turn boundary*).

Természetesen más nyelvekben is előfordul az indexikális mutató névmások kontrasztáló kontextusban történő használata:

- (6) (Wolter 2009: 451)
- a. I like *this* better than *that*.
én szeretem ezt jobban mint azt
'Ez jobban tetszik, mint az.'
 - b. I like *this* painting better than *that* painting.
én szeretem ez festményt jobban mint az festményt
'Ez a festmény jobban tetszik, mint az a festmény.'
 - c. I like *those* better than *these*.
én szeretem azokat jobban mint ezeket
'Azok jobban tetszenek, mint ezek.'
 - d. I like *those* paintings better than *these* paintings.
én szeretem azok festményeket jobban mint ezek festményeket
'Azok a festmények jobban tetszenek, mint ezek a festmények.'

A nem kontrasztáló kontextust az alábbi példával lehet szemléltetni:

- (7) Nézd csak *azt a vízilovat*, épp most bukkant fel a víz alól.

Úgy véljük, hogy a kontrasztáló kontextus fogalma további differenciálásra szorul. Ennek kifejtésére és meghatározására a 3.2. alfejezetben kerül sor, ahol egy munkadefiníciót is bevezetünk.

3. A kísérlet: vásárlás egy bútorboltban

3.1. Szakirodalmi háttér

Miként arra a terminológiahasztnálats kapcsán már utaltunk, hagyományosan a deiktikus kifejezések megnevezését a beszélőtől való viszonylagos távolság határozza meg: „a proximálisok olyan dolgokra referálnak, amelyek *közel vannak a térben*, a disztálisok pedig olyan dolgokra, amelyek *nincsenek annyira közel* – a beszélői nézőpont függvényében”⁵ (Fillmore 1971; kiemelés: Tóth–Csatár). Ezt a felfogást, mely szerint az indexikális demonstratívumok választásának alapja a viszonylagos

⁵ „proximals refer to things that are close in space, while distals refer to things that are not so close, depending on the speaker's point of view”

távolság lenne, az utóbbi időben több tanulmány is megkérdőjelezte (l. Enfield 2003; Piwek–Beun–Cremers 2008; Sidnell 2009). Levinson (2004) is amellett érvel, hogy a kizárólag térbeli sajátosságokon alapuló elemzés (közelség, távolság) nem minden esetben képes megfelelően megragadni az indexikálisok használatát az angol nyelvben (Levinson 2004; Diessel 2012). Figyelemre méltó az is, hogy az indexikálisok használatát befolyásoló tényezők feltárására irányuló, több nyelvet összevető vizsgálatok eredményei vitatottak, és több ponton egymásnak is ellentmondanak (Coventry et al. 2008; Piwek–Beun–Cremers 2008; Jarbou 2010; Luzvan der Sluis 2011).

3.2. Háttérfeltevések

A nemzetközi kutatások jelenlegi állásának tükrében kísérletünkben abból indultunk ki, hogy a távolság mellett más tényezők is befolyásolhatják az indexikálisok használatát. Ennek a feltevésnek a vizsgálatára egy ún. produkciós kísérletet végeztünk. Semleges, azaz nem kontrasztáló kontextusban két tényező szerepét vizsgáltuk, mégpedig a távolságét és az elérhetőségét (*accessibility*), míg kontrasztáló kontextusok esetén azt teszteltük, hogy mutatkozik-e eltérés az indexikálisok eloszlásában a semleges kontextusokhoz képest.

Az első és hagyományosan legfontosabbnak tekintett tényező a távolság, amelyet ugyan többen is tanulmányoztak, azonban meghatározása mégis elnagyolt maradt (vö. a fentebbi idézet fillmore-i meghatározásával). Ez annyiban nem meglepő, hogy a távolság meghatározása több tényező függvénye, és szituációról szituációra változhat, hogy mely tényezők határozzák meg azt, hogy mi számít távolinak. Olyan dolgok esetében, amelyeket kézbe lehet venni, meg lehet érinteni vagy kézierővel lehet irányítani, kezelni (ilyenek a közepes nagyságú dolgok, mint például a bútorok vagy az állatok), a karnyújtásnyi távolság tapasztalati úton adódik a távolság kritériumaként. Ugyanakkor vannak olyan dolgok, amelyeknél nem a kar által történő elérhetőség, vagyis a kézbevehetőség számít, hanem a megtett út (pl. hegyek a kiránduláson, szigetek a térképen, vagy csillagok az égbolton). Kísérletünkben Kemmerer (1999) felfogását tekintettük irányadónak, aki szerint közeli az, ami kézzel elérhető távolságban van tőlünk, távolinak pedig az tekinthető, ami karnyújtásnyi távolságon túl helyezkedik el.⁶

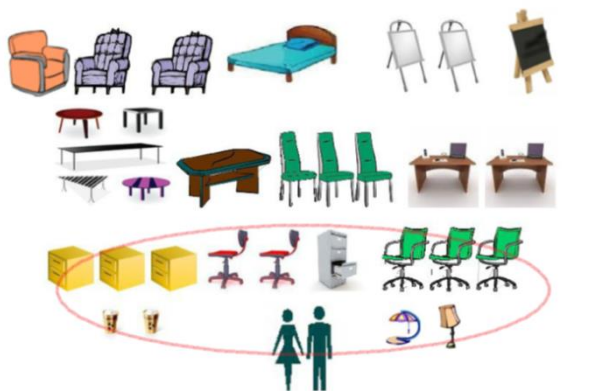
Közelség/távolság:

A beszélőhöz karnyújtásnyi fizikai távolságon belül elhelyezkedő entitásokat a beszélőhöz közelinek (peripersonálisnak); minden entitást, ami ezen kívül esik, távolinak (extrapersonálisnak) nevezünk.⁷

Ennek alapján az alábbi, 2. ábrán látható határokon belül található entitásokat nevezhetjük közelineknek:

⁶ Coventry et al. (2008) kísérletes módszerrel igazolta, hogy a demonstratívumok használatakor a karnyújtásnyi távolság valamilyen eszköz használatával, pl. mutató pálcá, kiterjeszthető.

⁷ Hasonló álláspontot képvisel a távolság meghatározhatóságáról Enfield a lao nyelvről folytatott vizsgálódásaiban (Enfield 2003: 83–103).

2. ábra
Közeli és távoli entitások

A második vizsgált tényező az elérhetőség (*accessibility*), amellyel több szerző is foglalkozott, de elemzésük elsősorban diskurzusokra irányult (vö. pl. Ariel 2001). Kahneman (2003) volt az első, aki a fogalmat kiterjesztette a fizikális térre (l. Piwek–Beun–Cremers 2008: 702), azonban arra is rámutatott, hogy az elérhetőség elméleti háttere nem kellően kidolgozott. Kahnemann (2003) felfogását adaptálva az elérhetőséget a korábban bevezetett közös figyelmi fókusz fogalmához kapcsolódva határozhatjuk meg:⁸

Elérhetőség:

Nehéz elérhetőség (*low accessibility*): egy entitás akkor nehezen elérhető, ha a beszélő megítélése szerint a címzett az adott entitást újnak, váratlanak és fontosnak tekinti, vagyis, ha a címzettnek erőfeszítésre van szüksége ahhoz, hogy azonosítsa a referált entitást a közös figyelem fókuszaként.

Könnyű elérhetőség (*high accessibility*): egy entitás akkor könnyen elérhető, ha a beszélő megítélése szerint a címzett az adott entitást ismeri, a címzettnek nincs szüksége erőfeszítésre ahhoz, hogy a referált entitást azonosítani tudja a közös figyelem fókuszaként. (Ariel 2001; Strauss 2002)

A harmadik vizsgált tényező a kontrasztáltság. Ahhoz, hogy tisztázhassuk ennek a tényezőnek a szerepét a magas és mély hangrendű indexikálisok használatában, definiálnunk kell azokat a kontextusokat, amelyekben a kontrasztáltság megjelenhet. A hagyományos pragmatikai munkákban a kontextusnak négyféle aspektusát szokás megkülönböztetni, ezért munkadefinícióinkat is ennek mentén dolgoztuk ki, É. Kiss (2003) és Kaiser (2010) munkája nyomán:

⁸ Miként azt Clark és Bangerter megjegyzi, a rámutató utalás egyik fontos jellegzetessége, hogy „a beszélők elérik, hogy a címzettek *figyelmüket* bizonyos dolgokra *összpontosítsák*” („speakers get their addressees to *focus attention* on individual objects”) (Clark–Bangerter 2004: 42).

Kontrasztáltság:

- fizikai kontextus: nincs megszorítás;
- nyelvi kontextus: a kontrasztáltság nyelvileg expliciten megjelenik: ellentétes mellérendelést kifejező kötőszavak, hasonlító határozói mellékmondati szerkezetek, kitöltött fókusz vagy kontrasztív topik pozíció;
- episztemikus kontextus: a kontrasztált entitások könnyen elérhetőek, és versenyeznek a közös figyelmi fókuszba kerülésért;
- szociális kontextus: nem releváns.

Tehát a kontrasztáltság szempontjából nincs szerepe a fizikai kontextusnak, azaz annak, hogy a kontrasztált entitások közel (peripersonálisan), vagy távol (extrapersonálisan) helyezkednek el a beszélőtől. Azonban a kontrasztáltság nyelvileg valamilyen formában mindig realizálódik, például olyan kontrasztáló funkciójú elemek révén, mint amilyenek a szembeállító ellentétes kötőszavak (*de, viszont, meg, pedig*) vagy hasonlító határozói mellékmondati szerkezetekkel (pl. *finomabb ..., mint*). A kontrasztáltság tényét a beszélő olyan megnyilatkozással is jelezheti, amelyben fókusz vagy kontrasztív topik mondatösszetevő van. Ilyen esetekben a hangsúly és a hanglejtés kiemelten fontos szerepet játszik.

Azokat a kontextusokat, amelyek a fenti jellegzetességekkel rendelkeznek, kontrasztáló kontextusoknak fogjuk nevezni, míg azokat, amelyek nem rendelkeznek ezekkel a tulajdonságokkal, semlegesnek nevezzük. Az alábbi példák a kontrasztáló kontextus különböző nyelvi megnyilvánulásait illusztrálják:

- (8) *Ezt a sütit* megeszem, *azt pedig* meghagyom az öcsémnek.
- (9) *Ez a fagyí finomabb volt, mint* a múltkori.
- (10) **Abba a ládába** tettem bele az üveget (és nem *ebbe*).
- (11) (Laczkó 2012: 296)
Ezt a dobozt vidd le a pincébe, *azt viszont* hagyd a helyén.

3.3. Hipotézisek

A háttérfeltevések és a vizsgálandó tényezők alapján a következő két hipotézist fogalmaztuk meg a semleges kontextusokra nézve:

Hipotézis 1 (távolság):

Semleges, azaz nem kontrasztáló kontextusokban magas hangrendű indexikálist akkor választ a beszélő, ha egy közeli (peripersonális) entitásra referál. Mély hangrendű indexikálist akkor választ a beszélő, ha egy távoli (extrapersonális) entitásra referál.

Hipotézis 2 (elérhetőség):

Nem kontrasztáló kontextusban magas hangrendű indexikálist akkor választ a beszélő, ha a referált entitáshoz a beszélő nehéz elérhetőséget társít (*low accessibility*). Mély hangrendű indexikálist pedig akkor választ a beszélő, ha a referált entitáshoz a beszélő könnyű elérhetőséget (*high accessibility*) társít. (vö. Piwek–Beun–Cremers 2008: 710; Strauss 2002: 135)

Harmadik feltevésünk arra irányul, hogy mutatkozik-e eltérés az indexikálisok, azaz a gesztussal kísért főnévi mutató névmások használatában annak függvényében, hogy kontrasztáló vagy nem kontrasztáló (azaz semleges) a kontextus. A kontrasztáló kontextusokban a referált entitások kiemelt (*highlighted*) entitásokként jelennek meg, amelyek versengenek a közös figyelmi fókuszba kerülésért, ezért azt feltételeztük, hogy a rájuk utaló főnévi mutató névmások megválasztása másképpen valósul meg. Előrejelzésünk szerint kontrasztáló kontextusokban, amikor is a távolság közeli, valamint az elérhetőség kognitív tényezője konstans (könnyű), meg fog változni a magas és mély hangrendű mutató névmások eloszlása.⁹

Hipotézis 3 (kontrasztáltság):

A magas és mély hangrendű főnévi mutató névmások eloszlása különbözik a semleges és a kontrasztáló kontextusban.

A falszifikálhatóság módszertani elvét szem előtt tartva a statisztikai elemzésben nullhipotézisként azt tesszük fel, hogy a névmások eloszlása megegyezik a semleges és a kontrasztáló kontextusokban.

3.4. Anyag és módszer

A hipotézisek vizsgálatára vonatkozó kísérletben 37 magyar anyanyelvű fiatal felnőtt vett részt, átlagéletkoruk 23 év volt. A résztvevők véletlenszerűen kerültek kiválasztásra, 20 férfi és 17 nő szerepelt a kísérletben. Luz és van der Sluis (2011) módszerének alapján a résztvevők egy feleletválasztós tesztet tölthettek ki (ún. *scripted dialogue technique*), ami egy bútorboltban elhangzó párbeszéd átírata a bolti eladó (nő) és egy vevő (férfi) között. A válaszadóknak az online kérdőív kitöltése során különböző mutató névmásokat tartalmazó kifejezések közül kellett választaniuk.¹⁰ A bútorbolt sematikus elrendezését a 2. ábra szemlélteti (természetesen az ovális nem szerepelt a tesztben), ez a kép a kitöltők számára végig látható volt. A bútorbolt reprezentációján 31 tárgyat helyeztünk el, ezek közül öt disztraktor. A közeli és a távoli tárgyak száma megegyezik.

A dialógus 18 kérdést tartalmazott:

- 4-4 kérdés irányult a távolság hipotézis tesztelésére (az elérhetőség eloszlása egyenletes): 1/8/11/14 és 3/6/15/17
- 4-4 kérdés irányult az elérhetőség hipotézis tesztelésére (a távolság eloszlása egyenletes): 3/8/11/17 és 1/6/14/15
- 4-4 kérdés tesztelte a kontrasztáló és a nem kontrasztáló kontextusokat (távolság: közel, elérhetőség: könnyű): 2/9/10/13 és 1/8/11/14
- 6 kérdés szerepelt mint disztraktor: 4/5/7/12/16/18

A kérdésekre egy példa az alábbi:

⁹ A távoli (extraperszonális) entitások vizsgálata ebben a keretben nyilvánvalóan nem lehetséges. Kísérletünkben azok az esetek sem vizsgálhatók, amelyeknél a kontrasztált entitások közül az egyik közeli, azaz periperszonálisan helyezkedik el, míg a másik távoli, azaz extraperszonális entitás.

¹⁰ Az instrukciók és a tesztkérdések a Függelékben találhatók.

(12) Vevő: Kérek még ... (rámutat). Írjon fel belőle hatot.

- abból a barna íróasztalból
- ebből a barna íróasztalból

Ez a kérdés a dialógusban a 6. kérdés, nem kontrasztáló kontextusban távoli, nehezen elérhető entitás szerepel benne.

3.5. Eredmények

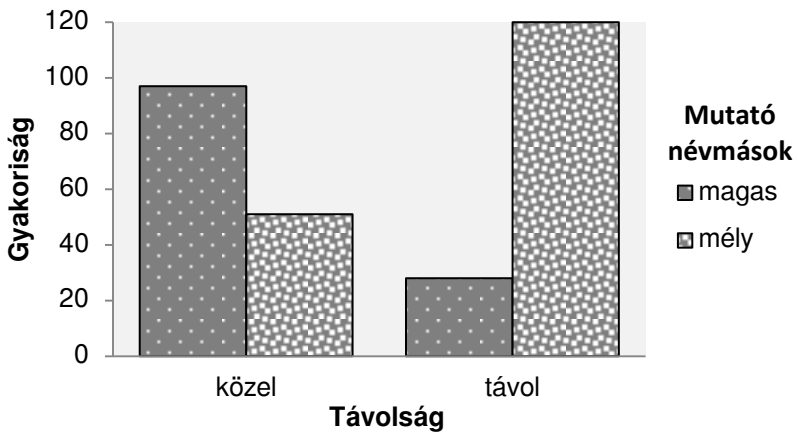
A kísérlet eredményei és az egyes hipotézisek előrejelzései az 1. táblázatban láthatóak.

Kérdés	Előrejelzések			Eredmények	
	Semleges kontextus		Kontrasztáló kontextus		
Nr.	H1 (távolság)	H2 (elérhetőség)	H3 (kontrasztáltság)	magas hangrendű	mély hangrendű
1	közel: magas hangrendű	nehéz: magas hangrendű	---	24	13
2	közel: magas hangrendű	könnyű: mély hangrendű	kontrasztáló: mély hangrendű	14	23
3	távol: mély hangrendű	könnyű: mély hangrendű	---	10	27
6	távol: mély hangrendű	nehéz: magas hangrendű	---	3	34
8	közel: magas hangrendű	könnyű: mély hangrendű	---	29	8
9	közel: magas hangrendű	könnyű: mély hangrendű	kontrasztáló: mély hangrendű	15	22
10	közel: magas hangrendű	könnyű: mély hangrendű	kontrasztáló: mély hangrendű	19	18
11	közel: magas hangrendű	könnyű: mély hangrendű	---	17	20
13	közel: magas hangrendű	könnyű: mély hangrendű	kontrasztáló: mély hangrendű	19	18
14	közel: magas hangrendű	nehéz: magas hangrendű	---	27	10
15	távol: mély hangrendű	nehéz: magas hangrendű	---	7	30
17	távol: mély hangrendű	könnyű: mély hangrendű	---	8	29

1. táblázat

Eredmények és előrejelzések (a kérdések száma megegyezik a tesztben szereplő sorszámukkal, a dísztraktorok nem szerepelnek a táblázatban)

Az eredmények értékelése a khi-négyzet próba segítségével történt. A távolságra vonatkozó adatok elemzése alapján az első hipotézist megtartjuk, a próba szerint szignifikáns különbség van nem kontrasztáló, azaz semleges kontextusokban a közeli és a távoli entitások és az indexikális magas és mély hangrendű főnévi mutató névmások választása között ($\chi^2(1) = 65,93$, $p < 0,01$). A főnévi mutató névmások eloszlását a távolság függvényében a 3. ábrán láthatjuk.

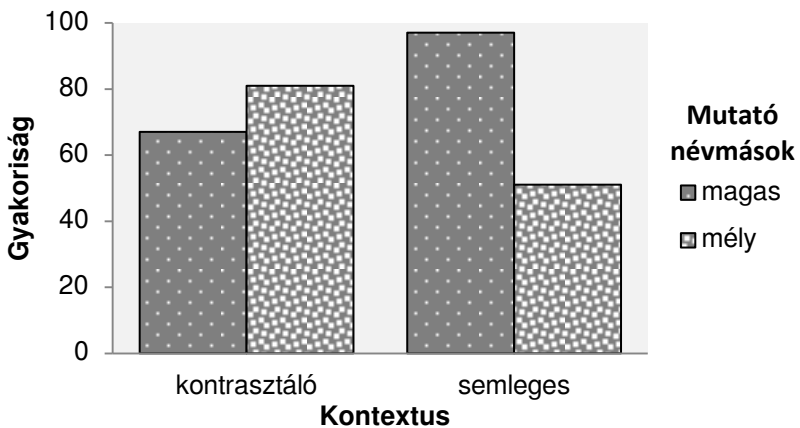

3. ábra

Az indexikálisok eloszlása a távolság függvényében semleges kontextusban

A könnyen, illetve nehezen elérhető entitások és az indexikális főnévi mutató névmások választása között nem igazolható összefüggés, a második hipotézist tehát elvetjük. Nem kontrasztáló kontextusokban tehát az elérhetőség mint faktor nem játszik szerepet. ($\chi^2(1) = 0,125$, $p = 0,724$)

A harmadik hipotézis az indexikális demonstratívumok használatára irányul nem kontrasztáló és kontrasztáló kontextusokban. A khi-négyzet próba most ismét szignifikáns különbséget mutat, azaz a kontextus kontrasztáló, illetve nem kontrasztáló volta befolyásolja az indexikális demonstratívumok használatát, ahogy ez a 4. ábrán is látható ($\chi^2(1) = 12,306$, $p < 0,01$).

4. ábra

Az indexikálisok eloszlása kontrasztáló és semleges kontextusban

4. Az eredmények értékelése

A fentebb ismertetett kísérlet eredményei alapján kimondható, hogy a távolság meghatározó tényező semleges kontextusok esetén a magyar nyelvben, azaz a távolságra vonatkozó hipotézis (Hipotézis 1) megfelelően ragadja meg az indexikális megválasztását semleges kontextusokban. A kapott eredmények összhangban vannak Luz és Van der Sluis (2011) angol, holland és portugál nyelven végzett, hasonló módszertanon alapuló kísérletének eredményeivel, valamint Coventry et al. (2008) kutatásával is, amelyet egy eltérő felépítésű kísérletben angol és spanyol nyelvű alanyokkal végeztek. A távolságot mint az indexikális megválasztását befolyásoló tényezőt már több tanulmányban is megkérdőjelezték (pl. Piwek–Beun–Cremers 2008), és más tényezőt javasoltak helyette, azonban a kísérletünk eredményei egyértelműen megerősítik a távolságnak mint releváns faktornak a szerepét semleges kontextus esetén a magyar nyelvben. Megjegyzendő ugyanakkor, hogy nem semleges, azaz kontrasztáló kontextusok esetén a távolság nem lehet az egyedül releváns faktor, mint azt lentebb még kifejtjük.

Az elérhetőség hipotézisét (Hipotézis 2) a kísérletünk eredményeinek tükrében elvetjük. Az indexikális magas, illetve mély hangrendű mutató névmások közötti választás semleges kontextusban az adataink alapján nem függ az entitások elérhetőségétől. Egy eltérő felépítésű kísérletben, szintén magyar anyanyelvű beszélőkkel, ugyanerre a következtetésre jutott ennek a tanulmánynak az egyik szerzője (Tóth 2013; Tóth 2014). Az elérhetőségről legfeljebb annyit állíthatunk az itt bemutatott kísérletünk eredményei alapján, hogy esetleg gyenge tényező, de az is lehet, hogy egyáltalán nem befolyásolja az indexikálisok használatát. Ezt jól szemléltetik a 8. kérdésre (távolság: közel, elérhetőség: könnyű) adott válaszok (29 magas hangrendű, 8 mély hangrendű mutató névmás), mivel ebben a kérdésben a távolság és az elérhetőség ütközik egymással. Ha az elérhetőség erősebb tényező volna a távolságnál, akkor több mély hangrendű mutató névmást kellett volna kapnunk válaszként. (A különböző tényezők kompetitív viszonyára alább még visszatérünk a 10. és a 13. kérdés kapcsán.)

Az elérhetőség hipotézise a szakirodalomban fellelhető eredmények tükrében több szempontból is problematikus. Piwek, Beun és Cremers (2008) az általunk is megfogalmazott hipotézist vizsgálta holland nyelvi beszélőkkel egy kontrollált dialógus játékban, és arra a következtetésre jutott, hogy az elérhetőség releváns faktor az indexikális mutató névmások használatában a holland nyelvben. Jarbou (2010) viszont arab spontán beszélt nyelvi anyagot vizsgálva éppenséggel elveti az elérhetőséget mint tényezőt. Több szerző is rámutat továbbá arra, hogy az elérhetőség fogalma nem megfelelően definiált (vö. Burenhult 2003; Hanks 2009). Ezért úgy véljük, hogy mindeneleképp szükséges lenne kidolgozni és a kutatás számára egzaktan definiálni az elérhetőség fogalmát ahhoz, hogy alkalmas legyen a hipotézis a kísérleti tesztelésre.

A kontrasztáltság (Hipotézis 3) kapcsán a kísérlet eredményei azt mutatják, hogy kontrasztáló kontextusokban, amikor is a referált entitás könnyen elérhető és fizikálisan közel, azaz peripersonálisan helyezkedik el a beszélőhöz viszonyítva, akkor a beszélők inkább a mély hangrendű mutató névmásokat preferálták. Ez azt jelenti, hogy kontrasztáló kontextusokban nem a távolság a döntő faktor az indexikális megválasztásában, mert az a magas hangrendű indexikálisok választását

indukálná. Mivel az entitások elérhetősége a kontrasztáló kontextusokban nem változik (mindig könnyen elérhetők a definíció szerint; továbbá az elérhetőség gyenge faktornak bizonyult semleges kontextusokban), ezért az elérhetőség ebben az esetben sem játszhat döntő szerepet. A tesztelés eredménye alapján szignifikáns különbség van a semleges és a kontrasztáló kontextusok között. Ez arra enged következtetni, hogy lennie kell egy tényezőnek, amelyik a kontrasztáló kontextusokban kompetitív viszonyban áll a távolsággal mint az indexikálisok használatát befolyásoló tényezővel. Kísérletünk eredményei alapján azonban csak ennyit állapíthatunk meg, további kutatás tárgyát képezni, hogy mely faktor vagy faktorok versenyezhetnek a távolság faktoral.

Kísérletünk 10. kérdése külön figyelmet érdemel (alább (13)-ként szerepel).

- (13) - Eladó: Sajnos nincs, csak öt, de a másik típusból, ... van hat. (rámutat)
Nem lenne jó mégis?
 abból a színesből
 ebből a színesből
 - Vevő: Rendben.

A (13) példában a mutató névmásnak a kérdőíves eljárás következtében (azaz a szupraszegmentális jegyek hiánya miatt) lehetséges anaforikus és deiktikus értelmezése is, pontosabban az anaforikus olvasaton belül a névmás funkciója témaismétlő (l. Laczkó 2003); a deiktikus használaton belül viszont kontrasztáló az interpretáció, amit az ellentétes mellérendelő kötőszó is jelez. Az előbbi esetben a mély hangrendű névmás gyakoribb szokott lenni (Szalamin 1988), és az utóbbi esetben is azt várjuk, hogy a mély hangrendű mutató névmások száma szignifikánsan nagyobb, mint a magas hangrendűeké. Ebben a példában 19 magas és 18 mély hangrendű mutató névmást választottak a beszélők. Vessük össze ezen eredményeket a kísérlet azon kérdéseire kapott válaszokkal, ahol ugyanilyen értelmezések lehetségesek (lásd a 7, 16, 18 disztraktor kérdéseket), de amelyekben a referált entitás a beszélőtől távol van! Azokban a válaszokban, amelyeket erre a három kérdésre kaptunk, jóval nagyobb a mély hangrendű mutató névmások száma (7: 5 magas, 32 mély; 16: 11/26; 18: 11/26).¹¹ Emiatt úgy véljük, hogy a 10. kérdés esetén, ahol az entitások közel vannak a beszélőhöz, a távolság faktor kompetitív viszonyba kerül a kontrasztáltsággal. Az eredmények egyfelől megerősítik azt a feltevésünket, mely szerint a kontrasztáló kontextusokban a mutató névmások eloszlása eltér a semleges, nem kontrasztáló kontextusokban tapasztalttól, mégpedig nemcsak az indexikális, hanem az anaforikus (témaismétlő) használat esetén is.

Hasonló a helyzet a teszt 13. kérdésénél, ugyanis kontrasztáló kontextusban a magas és mély hangrendű névmásokat közel ugyanannyian választották (19 magas, 18 mély). A referált entitás ebben az esetben is közel van a beszélőhöz, tehát, a távolság ismét kompetitív viszonyba kerül a kontrasztáltsággal.

¹¹ Elképzelhető, hogy az anaforikus esetekben is a távolság befolyásolhatja, hogy magas vagy mély hangrendű mutató névmást választ a nyelvhasználó. Korpuszvizsgálatokkal tesztelhető lenne az a felvetés, hogy a diskurzív anafora/katafora esetében attól függően választ a beszélő magas vagy mély hangrendű mutató névmást, hogy milyen távolságra helyezkedik el az antecedensétől (közel vagy távol).

Úgy véljük, hogy a kontrasztáltság az egyéb faktorok aktiválását vagy újraértelmezését válthatja ki. Egyfelől, a távolság továbbra is döntő tényezőnek számít, de csak a proximális dimenzió mentén. Mivel az entitások a beszélőhöz közel helyezkednek el, ezért az, hogy karnyújtásnyi távolságon belül vannak-e, már nem releváns, hiszen mindegyik entitás a beszélő közvetlen környezetében van. Ez azt jelenti, hogy bár a távolság még mindig fontos tényező, de a beszélőt közvetlenül körülvevő tér, ahol az entitások vannak, átértelmeződik, egy, a korábitól eltérő skála mentén. Ennek megfelelően a közel és a távol dimenziói is átalakulnak. Másfelől, egyéb tényezők, mint például a beszélőnek a referált entitásokhoz való érzelmi viszonyulása (undor, félelem, tetszés, nemtetszés) szintén fontosak lehetnek. Továbbá, az entitás ismertsége (*familiarity*), vagy az, hogy száliens-e (*salience*) is szerepet játszhat a demonstratívumok megválasztásában.

5. Következtetések

Kísérletünk eredményei hozzájárulnak azoknak a tényezőkhöz az azonosításához és differenciált leírásához, amelyek az indexikális mutató névmások használatát befolyásolják a magyarban a különféle kontextusokban. A különböző lehetséges tényezők tesztelése során feltártuk, hogy a kontextus tulajdonsága (semleges vs. kontrasztáló kontextusok) szerint szignifikáns különbség van az indexikálisok használatában a magyar nyelvben. A semleges kontextusokban a távolság a meghatározó tényező a magyarban, miközben az alternatívaként javasolt elérhetőség érdeemi hatását nem sikerült detektálni, ezért az elérhetőség alternatíváját el kellett vetni. A kontrasztáló kontextusokban azonban, amelyekben a referált entitások könnyen elérhetőek és közeli (peripersonálisak), az indexikális mutató névmások eloszlása szignifikánsan eltér a semleges kontextusban tapasztalttól: a beszélők ugyanis inkább a mély hangrendű mutató névmásokat preferálták.

A kontextusok differenciálásával végrehajtott kísérlet legfontosabb tanulsága, hogy szignifikáns különbség van az indexikálisok használatában a semleges és a kontrasztáló kontextusok között, ezért feltesszük, hogy kell lennie olyan tényezőnek, ami a kontrasztáló kontextusokban kompetitív viszonyban áll a távolsággal mint befolyásoló faktorról, sőt, felül is írja azt. A kontrasztálás alaposabb vizsgálata mindenképpen további kutatást igényel.

Az eredményeink azt mutatják, hogy a kísérleti megközelítés értékes információkkal szolgálhat a főnévi mutató névmások használatának megértésében. Ugyanakkor hangsúlyozandó, hogy további vizsgálódások szükségesek ezen a területen. Fontos jövőbeni feladat annak vagy azoknak a tényezőkhöz az azonosítása, amelyek a kontrasztáló kontextusokban befolyásolják az indexikális mutató névmások használatát. Ennek feltárásához a kísérleti vizsgálódásokat ki kellene terjeszteni eltérő tipológiai nyelvekre, valamint a mutató névmások további használati módjaira, azaz a szimbolikus és a nem deiktikus használatokra is. További alternatív tényezők tesztelése is a jövőbeni kutatás része lehet (pl. a szálienség vizsgálata), és megvizsgálandó az is, hogy az egyes tényezők milyen kontextusokban milyen viszonyban állnak egymással.

Köszönetnyilvánítás

A kutatást a DE RH/885/2013., 13.22 támogatta.

Hivatkozások

- Ariel, Mira 2001. Accessibility theory: An overview. In Ted Sanders – Joost Schilperoord – Wilbert Spooren (szerk.) *Text Representation: Linguistic and Psycholinguistic Aspects*. Amsterdam: John Benjamins. 29–87.
- Boronkai Dóra 2010. A deixis szerepe a nézőpont jelölésében. *Magyar Nyelv* **134/4**:436–452.
- Burenhult, Niclas 2003. Attention, accessibility, and the addressee: The case of the Jahai demonstrative *ton*. *Pragmatics* **13/3–4**:363–379.
- Chafe, Wallace L. 1994. *Discourse, Consciousness, and Time: The Flow and Displacement of Conscious Experience in Speaking and Writing*. Chicago, London: University of Chicago Press.
- Clark, Herbert H. 1996. *Using Language*. Cambridge, New York: Cambridge University Press.
- Clark, Herbert H. – Adrian Bangerter 2004. Changing ideas about reference. In Ira A. Noveck – Dan Sperber (szerk.) *Experimental Pragmatics*. New York: Palgrave Macmillan. 25–49.
- Coventry, Kenny R. – Berenice Valdés – Alejandro Castillo – Pedro Guijarro-Fuentes 2008. Language within your reach: Near-far perceptual space and spatial demonstratives. *Cognition* **108/3**:889–895.
- Diessel, Holger 2006. Demonstratives, joint attention, and the emergence of grammar. *Cognitive Linguistics* **17/4**:463–489.
- Diessel, Holger 2012. Deixis and demonstratives. In Claudia Maienborn – Klaus von Heusinger – Paul Portner (szerk.) *An International Handbook of Natural Language Meaning* Vol. 3. Berlin, Boston: De Gruyter. 2407–2431.
- Diessel, Holger 2013. Where does language come from? Some reflections on the role of deictic gesture and demonstratives in the evolution of language. *Language and Cognition* **5/2–3**:239–249.
- D. Máta Mária 1999. A névmások története a középmagyar kor végéig. *Magyar Nyelvőr* **123/4**:438–464.
- É. Kiss, Katalin 1998. Identificational focus versus information focus. *Language* **74/2**:245–273.
- É. Kiss Katalin 2003. Mondattan. In É. Kiss Katalin – Kiefer Ferenc – Siptár Péter *Új magyar nyelvtan*. Budapest: Osiris Kiadó. 17–186.
- Enfield, Nick 2003. Demonstratives in space and interaction: Data from Lao speakers and implications for semantic analysis. *Language* **79/1**:82–117.
- Fillmore, Charles J. 1971. *Towards a Theory of Deixis*. In Charles J. Fillmore *Lectures On Deixis*. Reprint. 1997. Stanford: CSLI Publications.
- Hanks, William F. 2009. Fieldwork on deixis. *Journal of Pragmatics* **41/1**. (Towards an Emancipatory Pragmatics):10–24.
- Jarbou, Samir Omar 2010. Accessibility vs. physical proximity: An analysis of exophoric demonstrative practice in spoken Jordanian Arabic. *Journal of Pragmatics* **42/11**:3078–3097.
- Kahneman, Daniel 2003. A perspective on judgment and choice: Mapping bounded rationality. *American Psychologist* **58/9**:697–720.

- Kaiser, Elsi 2010. Salience and contrast effects in reference resolution: The interpretation of Dutch pronouns and demonstratives. *Language and Cognitive Processes* **26/10**:1587–1624.
- Kemmerer, David 1999. “Near” and “far” in language and perception. *Cognition* **73/1**:35–63.
- Kocsány Piroska 2009. A közelre mutató névmás szövegalkotó szerepben. *Acta Academia Paedagogicae Agriensis. Sectio Linguistica Hungarica* **36**:203–209.
- Kugler Nóra – Laczkó Krisztina 2000. A névmások. In Keszler Borbála (szerk.) *Magyar grammatika*. Budapest: Nemzeti Tankönyvkiadó. 152–175.
- Laczkó Krisztina 2003. A mutató névmások funkcionális vizsgálata. *Magyar Nyelvőr* **127/3**:314–325.
- Laczkó Krisztina 2008. A mutató névmási deixisről. *Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII.* 309–347.
- Laczkó Krisztina – Tátrai Szilárd 2012. Személyek és/vagy dolgok. A harmadik személyű és a mutató névmási deixis a magyarban. In Tolcsvai Nagy Gábor – Tátrai Szilárd (szerk.) *Konstrukció és jelentés. Tanulmányok a magyar nyelv funkcionális kognitív leírására*. Budapest: ELTE. 231–258.
- Laczkó, Krisztina 2012. Spatial deixis and demonstrative pronouns in Hungarian. In Christopher Hart (szerk.) *Selected Papers from the 3rd UK Cognitive Linguistics Conference* Vol. 1. 289–301.
<http://uk-cla.org.uk/files/proceedings/Laczko.pdf> (2010. 10. 30.).
- Levinson, Stephen C. 2004. Deixis. In Laurence Horn – Gergory Ward (szerk.) *Handbook of Pragmatics*. Oxford: Wiley-Blackwell. 97–121.
- Luz, Saturnino – Ielka van der Sluis 2011. Production of demonstratives in Dutch, English and Portuguese dialogues. In Claire Gardent – Kristina Striegnitz (szerk.) *Proceedings of the 13th European Workshop on Natural Language Generation*. Stroudsburg, PA, USA: Association for Computational Linguistics. 181–186.
- Lyons, John 1977. *Semantics*. Vol. 2. Cambridge: Cambridge University Press.
- O’Keeffe, Anne – Brian Clancy – Svenja Adolphs 2011. *Introducing Pragmatics in Use*. New York: Routledge.
- Piwek, Paul – Robbert-Jan Beun – Anita Cremers 2008. ‘Proximal’ and ‘distal’ in language and cognition: Evidence from deictic demonstratives in Dutch. *Journal of Pragmatics* **40/4**:694–718.
- Schegloff, Emanuel A. 1984. On some gestures’ relation to talk. In J. Maxwell Atkinson – John Heritage (szerk.) *Structures of Social Action*. Cambridge: Cambridge University Press. 266–298.
- Sidnell, Jack 2009. Deixis. In Jef Verschueren – Jan-Ola Östman (szerk.) *Key Notions for Pragmatics*. Amsterdam: John Benjamins. 114–138.
- Strauss, Susan 2002. *This, that, and it* in spoken American English: A demonstrative system of gradient focus. *Language Sciences* **24/2**:131–152.
- Szalamon Edit 1988. Az ún. témaismétlő névmások kérdéséhez. In Kontra Miklós (szerk.) *Beszélt nyelvi tanulmányok*. Budapest: MTA Nyelvtudományi Intézet. 90–101.
- Tátrai Szilárd 2011. *Bevezetés a pragmatikába. Funkcionális kognitív megközelítés*. Budapest: Tinta Kiadó.

- Tomasello, Michael 1999. *The Cultural Origins of Human Cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tóth Enikő 2013. A főnévi mutató névmások deiktikus használata a magyar és az angol nyelvben. *Argumentum* 9:311–320.
- Tóth Enikő 2014. A főnévi mutató névmások indexikális használatáról egy kísérlet kapcsán. In Ladányi Mária – Vladár Zsuzsa – Hrenek Éva (szerk.) *MANYE XXIII. Nyelv - társadalom - kultúra. Interkulturális és multikulturális perspektívák*. Budapest: MANYE, Tinta Könyvkiadó. 475–482.
- Traumüller, Hartmut 1996. Sound symbolism in deictic words. *Speech, music and hearing: quarterly progress and status report* 1996/2:147–151.
- Wolter, Lynsey 2009. Demonstratives in Philosophy and Linguistics. *Philosophy Compass* 4/3:451–468.

Függelék

Instrukció

Az alábbiakban egy dialógus olvasható, amely egy bolti eladó(NŐ) és egy (FÉRFI)vevő között zajlik. A vevő a cég új irodájába szeretne különféle bútorokat vásárolni. Az eladó és a vevő a dialógus során nem mozognak, elhelyezkedésük és a bútorok elrendezése a képen látható. A tesztben válassza mindig az Ön megítélése szerint a szituációhoz leginkább illő kifejezést.

A teszt kitöltése során ne lapozzon vissza, mert ebben az esetben korábbi választai törlődnek.

Tesztkérdések

- Eladó: mit parancsol? Vevő: Nem is tudom, talán ... érdekelnének.
(közben rámutat a székekre)
 ezek a zöld forgószékek
 azok a zöld forgószékek
- Eladó: És mit gondol a másik fajtáról. Vevő: ... talán kevésbé illenek a falhoz. (rámutat a székekre)
 Azok a pirosak
 Ezek a pirosak
- Eladó: És a ... magas háttámlás zöldek? (rámutat a székekre)
 ezek
 azok
- Eladó: Jaj, most látom, hogy ... nem praktikusak egy irodában.
 ezek a fajta székek
 azok a fajta székek
- Jó, akkor ... rendelnék tíz darabot.
 a zöld forgószékből
 a piros forgószékből

6. Vevő: Kérek még ... (rámutat). Írjon fel belőle hatot.
 abból a barna íróasztalból
 ebből a barna íróasztalból
7. Eladó: Nézzhetjük a dohányzóasztalokat is. Vevő: A barna nem tetszik, de ... érdekel. (rámutat)
 az a háromszög alakú
 ez a háromszög alakú
8. Eladó: Asztali lámpát el ne felejtsem venni, nagyon praktikus. Jó lesz ... ? (rámutat)
 ez a kis színes
 az a kis színes
9. Vevő: Igaza van, de ... jobban megfelelne. (rámutat) Van belőle hat darab?
 az az állólámpaszerű
 ez az állólámpaszerű
10. Eladó: Sajnos nincs, csak öt, de a másik típusból, ... van hat. (rámutat) Nem lenne jó mégis? Vevő: Rendben.
 abból a színesből
 ebből a színesből
11. Eladó: Mire lenne még szükség? Esetleg irattároló szekrényre? Vevő: ... szeretnék venni. (rámutat)
 Ezekből a sárgákból
 Azokból a sárgákból
12. Eladó: Tényleg? A sárgákból? ... nem fér túl sok irat.
 Abba a fajtába
 Ebbe a fajtába
13. Vevő: Jó, akkor inkább legyen ... (rámutat). Kérek négyet.
 az a szürke
 ez a szürke
14. Eladó: Jó. És fölírjam Önnek a listára ... is? (rámutat)
 ezt a két papírkosarat
 azt a két papírkosarat
15. Vevő: Persze, köszönöm. Szeretném még ... is megvásárolni. (rámutat)
 ezt a táblát
 azt a táblát
16. Eladó: A hagyományosra vagy a másokra gondol? Vevő: Úgy vélem, ... jobb lenne a számítógépek miatt. (rámutat)
 az a modern
 ez a modern

17. Eladó: Rendben. Egy elég lesz? Vevő: Igen, és köszönöm szépen a türelmét. Eladó: Fotelt nem szeretne a társalgóba? Vevő: ... jó lesz, elviszem. (rámutat)
- Az a narancssárga
 - Ez a narancssárga
18. De szerintem ... sokkal kényelmesebbek. (rámutat) Vevő: Rendben, kérek kettőt.
- ezek a lilák
 - azok a lilák

A szerzőkről

Tóth Enikő a Debreceni Egyetem Angol-Amerikai Intézetének egyetemi adjunktusa. Főbb kutatási területei a mód és a modalitás, a szemantika és a nyelvelsajátítás, valamint a kísérletes pragmatika.

Elérhetősége: toth.eniko@arts.unideb.hu

Csatár Péter a Debreceni Egyetem Germanisztikai Intézetének egyetemi docense. Főbb kutatási területei a metafora és a figuratív nyelvhasználat pragmatikája és a nyelvészeti metaforaelméletek módszertani kérdései.

Elérhetősége: csatar.peter@arts.unideb.hu

[EMPTY]

A *be* igekötő jelentései Nyitragerencsér nyelvjárásában

Tóth Katalin

Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem

Összefoglaló

A tanulmányban a Nyitragerencsér *be* igekötős igéi körében végzett kognitív jelentéstani vizsgálat eredményeit ismertetem. A vizsgálat korpuszát a Sima Ferenc dialektológus által gyűjtött, kontextusban szereplő tájszavak képezik. A *be* igekötő 56 esetben fordul elő a korpuszban alaphelyzetben, s az egyik legproduktívabb kategóriát képviseli az igekötős igék körében. Tekintettel arra, hogy a jelentés fogalmi struktúrák rendszereként a holizmus, a prototípuseelv és a kognitív tartományokban való profilálás segítségével írható le, a prototípuseelv alapján taglalom a *be* igekötős igék jelentését, ugyanis az elv a jelentéshálózat feltérképezésére, a jelentésbeli különbségek és egyezések leírására alkalmazható. A csoportok és kategóriák a prototipikus jelentéstől való fokozatos távolodás következtében alakultak ki. Az igekötős ige jelentésszerkezetének felvázolása a Langacker-féle elméletre és módszerre épül, amely az igekötős igt kompozitumszerkezetként értelmezi (Langacker 1987, 2008).

Kulcsszavak: *be*, igekötős ige, kompozitumszerkezet, nyelvjárási szöveg, Nyitragerencsér

1. Bevezetés

A kognitív szemantika számára a sztenderd szövegeken kívül megkerülhetetlen a nyelvjárási szövegek elemzése, kutatása is. Számos nyelvész sürgeti a nyelvjárások ezen új szempontú, mélyreható vizsgálatát, mivel a dialektusok a legrégebben és a legnagyobb mértékben konvencionált szemantikai és morfofonológiai rétegeken alapulnak ma is, illetőleg a tágabb vizsgálat alapjául a népi kategorizáció elvei és sémái szolgálnak (Tolcsvai Nagy 2011: 266–267). Habár a nemzetközi irodalomban már szép számban jelent meg publikáció a nyelvjáráskutatás kognitív szempontú elemzésével kapcsolatban (Kristiansen–Dirven 2008; Geeraerts–Speelman 2010; Szelid–Geeraerts 2008 stb.), a magyar nyelvterületen még alig akad ilyen jellegű értekezés. Kivételt képez Iglai Edit *Kognitív nyelvészet és dialektológia* című tanulmánya (Iglai 2012).

A kutatás legfőbb célja a kognitív szemantikai módszerek alkalmazása a dialektológiában: az igekötős igéket vizsgáló kutatás a nyelvjárásban szereplő igekötős igék segítségével kívánja a jelentéskiterjesztés folyamatát és működését megérteni és leírni.¹ A jelen tanulmányban a nyitragerencséri nyelvjárás néhány *be* igekötővel

¹ „Against the rising hegemony of »frequency« thinking so much of current linguistics and cognitive psychology, preipheral uses, qua limiting cases, can indeed be seen as instantiating general principles of cognition in a more transparent way” (Brisard 2002: XXX).

rendelkező igéjének kognitív jelentéstani vizsgálatát ismertetem, melyhez a Ronald Langacker (1987; 2008) által kidolgozott jelentéstani modellt alkalmazom. A modell az igekötős igét kompozitumszerkezetként értelmezi.

A nyelvjárási korpusz élőnyelvi adatokat tartalmaz a kontextus pontos jelölésével, ezért minden tekintetben eleget tesz a funkcionális nyelvészet által meghatározott szempontoknak (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 33). Azáltal, hogy az adatok tényleges nyelvhasználatból származnak, az elemzés a nyelvi variációs jelenségek megértéséhez, a nyelvi variabilitás okainak feltárásához járul hozzá. Nyitragerencsér tájszavait Sima Ferenc a tervei közt szereplő Nyitra-vidéki tájszótár elkészítéséhez gyűjtötte és jegyezte fel, de a kiadás betegsége miatt nem valósulhatott meg (Sándor 2007: 354). Nyitragerencsér Nyitra közvetlen „szomszédságában” helyezkedik el. A település abban a szerencsés helyzetben van, hogy kutatópontként szolgált a nyelvatlaskészítéshez (Deme–Imre 1968–1977), s így nem került el számos kutató figyelmét. Nyelvjárását tekintve az északnyugati palóc nyelvjárás-csoporthoz sorolható. Ezt támasztja alá a Sándor Anna által végzett legújabb kutatás is (Sándor 2004: 32). A korpusz Sima Ferenc dialektológus 1940-es évtől az 1995-ig terjedő gyűjtését öleli fel. Mivel jelentéstani vizsgálódás, nem szükség-szerű a dialektológia két vizsgálódási szempontjának, a szinkroniának és diakroniának megkülönböztetése (Kiss 2003: 63) mindazonáltal, hogy a kognitív szemantika szerint nem éles a határ szinkronia és diakronia között, a mindennapi nyelvhasználat a nyelvi változás közvetlen terepe, de az állandóság fenntartása éppígy fontos (Ladányi–Tolcsvai Nagy 2008: 30).

A korpusz igekötőkészlete a típusgyakoriságot tekintve 580 címszót tesz ki. A vissza igekötős ige előfordulása a legkisebb, csupán két esetben szerepel a korpuszban. Ezt követi az *ide* igekötővel ellátott ige (3 db), illetőleg a *szét* (4 db) igekötős ige. *Át* igekötővel 7 esetben rendelkeznek a címszavak, ezt követi az *oda* (10 db) és a *bele* igekötővel rendelkezők csoportja (11 db). A *rá* igekötős igék 19 esetben, az *össze* igekötős igék 27 esetben fordulnak elő. Utána következnek a *fel* (45 db) igekötős igék kategóriája. A legproduktívabb igekötőknek a *be* (59 db), *le* (61 db), az *el* (76 db), a *ki* (106 db) és a *meg* (135) igekötők tekinthetők a nyelvjárási szövegekben. A Magyar értelmező kéziszótár (2003) adatai hasonló megoszlást mutatnak: a leggyakrabban a *meg*, *el*, *ki* igekötők társulnak az igékhez (kb. ezer címszó), ezt követi a *le* és a *be* igekötő (kb. 800), majd a *fel* (640), *össze* (380), *át* (340), *bele* (255), *rá* és *vissza* (kb. 240), *szét* (135), *oda* (125) és az *ide* (22) igekötők. További nyelvjárások igekötős igéinek számbavétele és jelentéstani elemzése ez idáig nem valósult meg (és a Magyar Nemzeti Szövegtárban² nincs hozzáférhető dialektológiai korpusz), ezért az adatokat más nyelvjáráshoz nem viszonyíthattam.

A jelen dolgozatban a gyűjtésből származó *be* igekötők képezik a kutatásom magvát. Bizonyos, hogy egy-egy címszó gyakori előfordulása a nyelvjárásban való beágyazottságot jelöli, ezt a szempontot azonban nem vettem figyelembe, mivel három eset kivételével (a *bemegy* négyszer, a *berűg*, *bebűjik* háromszor

„Szemben a »gyakoriság« hegemoniájával, sokat foglalkozva a jelenlegi nyelvészettel és a kognitív nyelvészettel számunkra úgy tűnik, a periférikus használat az esetek korlátozásának köszönhetően szintén bemutatja az általános megismerési alapelveket, méghozzá átlátható módon.”

² Internetcím: <http://corpus.nyud.hu/mnsz/> Hozzáférés: 2014. 01. 03.

szerepelnek) csupán egy-két esetben fordultak elő az egyes igekötős igék a korpuszban. Az elemzésben az igekötő + ige kanonikus pozíciójú alakját veszem alapul, ugyanis ez a szerkezet nyelvi egységet alkot (Tolcsvai Nagy 2013: 188), s a magyar nyelvben az igék körében szemantikailag ez a perfektív forma tekinthető a legkidolgozottabbnak, mivel az esemény szemlélete e szerkezetben egészes (Takács 2012: 327). Az igekötő + ige szerkezet összesen 56 mondatban szerepel (a típusgyakoriság szerint 40 címszó). Az ige + igekötő szerkezet a folyamat lezáratlan vagy be nem következett eseményére utal: éppen a folyamatszerűséget emeli ki, az igekötő ebben az esetben az eseményt nem az elért végpont felől konstruálja meg (Pátrovics 2002: 484; Takács 2012: 332–333; Tolcsvai Nagy 2013: 219; vö. Peredy 2010; Péter 2008). A fordított sorrend a korpuszban a *be* igekötőnél felszólító módban, valamint tagadószót tartalmazó mondatban szerepel. A felszólító módú tagmondatokban típusgyakoriság szerint 12-szer, példánygyakoriság szerint 15-ször adathozható. Tagadó szerkezetben csupán 3 esetben található (a típus- és példánygyakoriság megegyezik). A *be* igekötő azonban gyakran adathozható határozói igeneves szerkezetekben (igekötő + segédige + határozói igenév: 15 címszó, 27 példamondat). Az e szerkezetekben szereplő igekötős igék azonban nem képezik elemzésem tárgyát, mivel mindkét szerkezet részletes szemantikai vizsgálatot és leírást igényelne, s ez meghaladná a dolgozat keretét. E rövid elemzés egy nagyobb kutatás részét képezi, melynek célja elvégezni az említett szerkezetekben szereplő igekötők funkcióinak leírását – illetőleg annak vizsgálatát, hogy az igekötő igéhez való viszonya miképp befolyásolja az aspektust. Jelen esetben tehát kizárólag az igekötő + ige szerkezete kerül leírásra, az aspektus részletes vizsgálata viszont folyamatban van.

Az igekötős igék csoportosítását a prototípuselv szerinti kategorizáció mentén valósítottam meg, ahol középponti példányként a legközvetlenebb tapasztalaton alapuló és legkönnyebben aktiválható *bemegy* igekötős ige szerepel a nyelvi egység összetevőinek szemantikai tulajdonságaiból adódóan, mivel a *be* igekötő elsődlegesen térben befelé irányulást, a *megy* ige szándékos térbeli előrehaladást fejez ki (Tolcsvai Nagy 2013: 203–215). A csoportok és kategóriák a prototipikus jelentéstől való fokozatos távolodás következtében alakultak ki.

2. Az igekötős ige jelentésszerkezete

A tanulmány az igekötős igét Tolcsvai Nagy Gábor (2005; 2013) és Ronald Langacker (1987; 2008) elméletére alapozva kompozitumszerkezetként értelmezi és írja le. Az igekötő + ige összetett szerkezet jellemzőit Tolcsvai Nagy Gábor a következő pontokban foglalja össze (Tolcsvai Nagy 2013: 188):

- a) az összetett szerkezet szemantikai pólusa a két összetevő jelentésének, vagyis az igekötő és ige jelentésének kapcsolata;
- b) a szerkezet temporális folyamatot jelöl a szemantikus figurák viszonyában;
- c) az igekötő + ige szerkezet részleges megfeleléseken és kidolgozásokon alapuló kompozitumszerkezet, a szerkezet nyelvi egységet alkot, amely azonban transzparens, s a szemantikai szerkezet felismerhető részei az egész szerkezet jelentéséhez, illetőleg e jelentés kiterjesztéséhez járulnak hozzá specifikusan.

A kompozitumszerkezet két összetevője közül elsőként a szemantikai szerkezetében eseményt tartalmazó komponens rövid jellemzését adom. Az ige jelentésszerkezetében inherens temporalitást (most-pontok sorozatát, melyből aktuálisan egy most-pont profilálódik) és ennek szekvenciális feldolgozását, a figurákat (sematikus résztvevőket) és a folyamat eseményszerkezetét tartalmazza (ahol az eseményszerkezet a folyamat nagyobb, legfontosabb részeiből áll). A résztvevők közti időbeli viszony részletes kidolgozást kap a jelentésszerkezetben; az ige jelentése a másik összetevőhöz, az igekötőéhez képest kidolgozottabb. Az ige nagyon változatos jelentéseket fejez ki, mivel mind a résztvevők (figurák) és eseményszerkezet, mind a folyamat tekintetében nagy változatosságot mutat (bővebben: Tolcsvai Nagy 2010: 56–64; 2013: 189–195).

Az igekötők sematizáltak, elsődleges jelentésükben térviszonyt képeznek le (latívuszi eredetüknek köszönhetően, vö. J. Soltész (1959); D. Mátai (2003: 411); Pátrovics (2002: 481); É. Kiss (2005: 432–434)). Sematizáltságukat az egyszerű alszerkezet is mutatja: az igekötő egy trajektor irányultságát fejezi ki a landmark irányába. Térviszonya a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémával (Lakoff 1987), a trajektor-landmark (Langacker 1987; 2008) és a referenciakeret (Heine 1997) modelljével ragadható meg. A modellek alapján az igekötő az egyes természetes határpontokat és az irányulást helyezi a figyelem középpontjába a konceptualizáló perspektívájából, egy meghatározott referenciapontból.

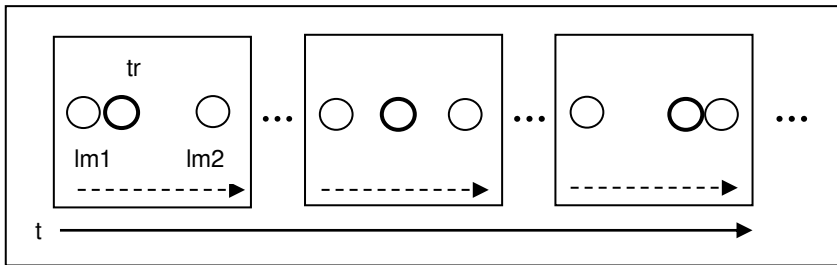
3. A *bemegy* igekötős ige jellemzése

A *bemegy* igekötős ige prototipikus, elsődleges jelentésében négy esetben fordul elő a korpuszban:

- (1) Eré à gróf bémént, biztos igaz vót. (Erre a gróf bement, biztos igaz volt.)
- (2) Bémént, à másik mék kint át. (Bement, a másik meg kint állt.)
- (3) Bëmëgyëk àz irodärä :- bëköszöntök és ászongyá nekëm :- nëkëm :- sokát' betegëskëttem :- elmehet. (Bemegyek az irodára, beköszöntök, és azt mondja nekem: sokat betegeskedtem, elmehet.)
- (4) Mäj bëmën keddë, keddën /a városba/. (Majd bemegy kedden a városba.)

A kompozitumszerkezet két összetevője, a *megy* ige és a *be* igekötő. A *megy* ige, amely elsődleges jelentésében szándékolt térbeli előrehaladást jelent (*megy* VALAHO NNAN VALAHOVA), a következő módon jellemezhető (Tolcsvai Nagy 2013: 214):

- a) a folyamat időbeli profillal, szekvenciális letapogatással, imperfektív (időben körülhatárolatlan), időbeli korlátozás nélkül;
- b) a megismerő tartomány a fizikai tér;
- c) a trajektor valamely létező, a 3D-s térben mozgás képességével rendelkezik;
- d) a landmark specifikálatlan fizikai tárgy, kötött régió a 3D-s fizikai kontinuumban;
- e) a cselekvő (trajektor) – vagyis az elsődleges figura –, amely az ige jelentésszerkezetében szerepel, saját akaratból és energiaforrásból végez helyváltoztató mozgást (prototipikusan emberi lényről van szó).

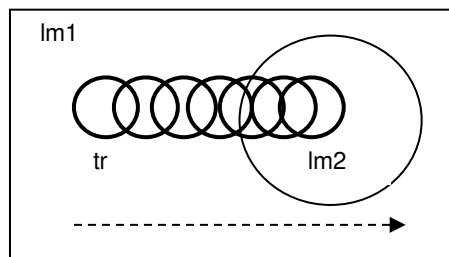

1. ábra

A *megy* sematikus jelentésábrája (Tolcsvai Nagy 2013: 215)

Az ábra a pillanatnyi állapotok sorozatából (egymásra következéséből) csak néhányat szemléltet (a kezdőt, a középsőt és a végsőt). A *megy* ige összegezve imperfektív, térbeli és időbeli végpont nélküli temporális viszonyt képez le (Tolcsvai Nagy 2005: 31–33; 2013: 215). A folyamat eseményszerkezete a következőképpen adható meg: (prototipikusan emberi lény) járó mozgással, saját energiaforrásból és akaratból végrehajtott helyváltoztató mozgást végez egy közepesen hosszú ösvényen (Tolcsvai Nagy 2013: 214).

A *be* igekötő egy sematikus figura (valamely fizikai tárgy, trajektor) befelé irányulását, ösvényen való haladását képezi le az első landmarkból (kezdőpont/forrás) a második landmarkba (végpont/cél, körülhatárolt, átjárható tér). Az ÖSVÉNY, amelyet a trajektor megtesz, a FORRÁST és a CÉLT összekötő kontiguus helyek egymásra következése. Az igekötő jelentésszerkezetében szintén tartalmaz temporalitást, de nagyon sematikus és összegző feldolgozással; a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL séma idővonatkozását (az igétől eltérően) holisztikusan tapogattja le az elme (Tolcsvai Nagy 2013: 197–202).

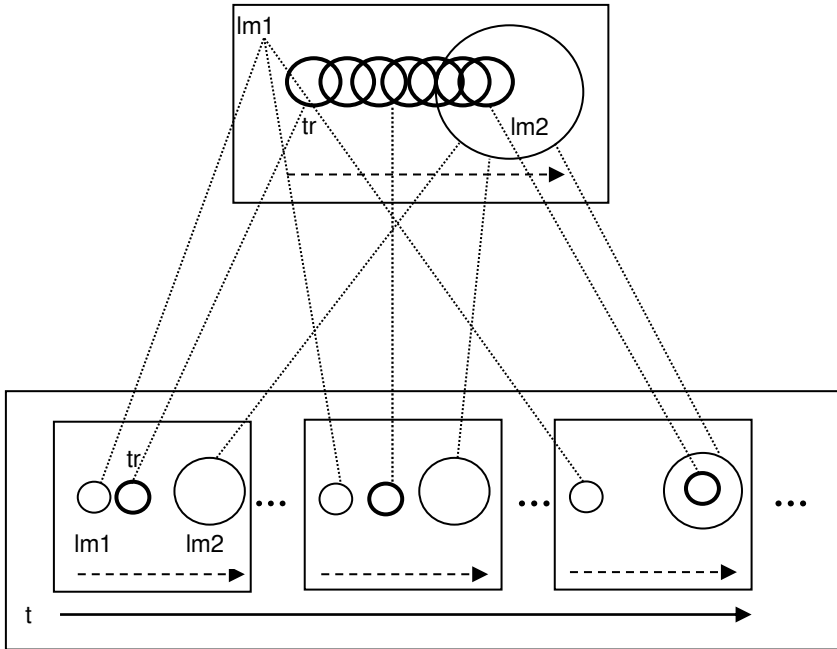

2. ábra

A *be* igekötő jelentésábrája (Tolcsvai Nagy 2013: 206)

A fentiek értelmében az igekötőnek – a jelentésszerkezetéből adódóan – a legáltalánosabb szerepeként az ige által jelölt folyamat egyes pontjainak, specifikumainak előtérbe helyezése tekinthető, amely az eseményszerkezet eltérő profilálódását vonja maga után (a *be* igekötő esetében általában a végpont profilálódását). Ezért az igekötők kitüntetett szereppel bírnak a szerkezet aspektusának kidolgozásában, nekik köszönhetően képződik le az esemény egészlegesen, komplex módon (Pátrovics 2002; Péter 2008; Peredy 2010; Takács 2012; Tolcsvai Nagy 2013).

A *megy* ige és *be* igeikötő jelentésszerkezetei a kompozitumszerkezetben megfelelően alakulnak. Az alábbi ábra a *bemegy* igeikötős ige összetevőinek kölcsönös kidolgozását mutatja be:

3. ábra

A *bemegy* igeikötős ige sémája (Tolcsvai Nagy 2013: 216)

A megfelelőek az összetevők jelentésszerkezetében módosulásokat vonnak maguk után: a *megy* ige a *be* igeikötő landmarkjának köszönhetően perfektívvé válik, befejezett aspektussal bír: a folyamat a landmarkba való jutás következtében térben és időben is lezárul, az ösvény időbeli és térbeli végpontot kap. A *megy* ige szekvenciális időszerkezetének pillanatnyi állapotai (műveletsorozatai) megfelelnek a *be* igeikötő összegző feldolgozásának pillanatnyi állapotaival, ezért a *be* a térviszony (és hangsúlyos végpont) összegző feldolgozása helyett a kompozitumszerkezetben kvázitemporális térbeli viszonyt képez le, végponttal, a *megy* pedig a kezdő- és végpont nélküli, szekvenciálisan letapogatott imperfektív temporális viszony helyett perfektív temporális viszonytal és végponttal bír a szerkezetben, egymásra következő feldolgozással. A folyamat egészes bemutatása annak köszönhető, hogy az ige által megjelenített térbeli és időbeli határolatlan mozgás az igeikötővel való társítás nyomán határoltá válik (a mozgás, illetve annak eredetileg határolatlan temporális szekvenciájának ez esetben a végső szakaszai kerülnek a figyelem előterébe). Az ige által kifejezett folyamat (mozgás) *térbeli* profilálásáról (az útvonalprofilálásról) a figyelem az *időbeli* szekvenciális folyamat végpontjára helyeződik át, s a határolatlan temporalitásra az igeikötő FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémájából egy referenciapont helyeződik, amely a teljes szekvenciális temporális

folyamat kiindulópontja lesz. A kompozitumszerkezet mindezek értelmében egy négydimenziós tér-idő kontinuumot alkot (Tolcsvai Nagy 2013: 217–219). A kognitív szemantika alapján tehát a véges igén jelölt vagy jelöletlen időjel horgonyozza le az adott eseményt a beszédhelyzetben, s az aspektus teszi az eseményt határolttá a jelentésszerkezetben. A folyamat konstruálása során az aspektus a határpontok kijelölésével az esemény belső idejét határozza meg. Az aspektust és telikusságot ez a szemlélet nem különíti mereven el, miként a lexikont és nyelvtant sem (vö. Langacker 2000: 223; Boogaart–Janssen 2007: 804–828).

Az ige + igekötő sorrend további részletes kutatásokat igényel. Csak jelezni lehet, hogy ha az igekötő az ige után szerepel, az ige imperfektív marad, a folyamatsor lesz a figyelem előterében (kijelentő módban valószínűleg a leggyakoribbak az *éppen/most megy be* alakok, amelyeknél nem az utolsó, végpontot elérő szakasz profilálódik). Az igekötő irányulást kifejező funkciója ezekben a szerkezetekben erőteljesebb, a végpont elérése előtti mozdulatsoron van a hangsúly: az, hogy a végpontot/landmarkot eléri-e a trajektor vagy sem, e szerkezetben nem releváns, csak másodlagos.³ Feltételezem, hogy ezt az alakot két esetben választja a beszélő: ha a folyamatsort és/vagy a beszédesemény idejéhez közelebb álló alakot kívánja profilálni. Meglátásom szerint ugyanis az imperfektív alak beszédesemény idejéhez közelebb álló (*bemegy~megy be*: az utóbbi utal inkább a közeljövőbe, míg a *bemegy* a végpont felőli leképezés miatt távolabbra utal; *bement~ment be*: az utóbbi közelebb áll a beszédeseményhez, ezt jelzi a *most* határozószóval való elláthatóság). Minekáltal a fordított szerkezetben az igekötő irányelölő funkciója erőteljesebb, vélhetően ritkábban fordulnak elő az irányjelentést nem tartalmazó igekötős igék ebben a sorrendben. A legfőbb különbség tehát a folyamat szemléletén és leképezésén van: fordított sorrendben nem a folyamat utolsó fázisa kerül a figyelem középpontjába (nem ebből a nézőpontból konstruálódik a jelentés), hanem „maga a határolatlan mozgásfolyamat profilálódik elsőként, és az aspektuális referenciapont csak ezután következik a feldolgozott időben, utólag, ezáltal progresszívvé téve az igei szerkezetet” (Tolcsvai Nagy 2013: 219). Ebben az esetben a landmark az igekötő + ige sorrendhez viszonyítva kevésbé hangsúlyos lehet.⁴

4. Az igekötős igék kategorizációja

Mielőtt a *be* igekötők kategorizálására térnék, fontos megjegyezni, hogy egyetértek Szili Katalin azon megállapításával, miszerint az igekötő funkciójának alakulásához (szemantikai módosulásához) és grammatikalizálódásához hozzájárultak a

³ „Whereas a perfective past sets up a telic situation as a complete whole, an imperfective past presents a situation from an internal viewpoint, as being in progress at a particular point in time, and it does not necessarily imply that the inherent end point of the telic situation was actually reached.” (Boogaart–Janssen 2007: 814).

„Míg a befejezett múlt a telikus eseményt befejezett egészként képezi le, az imperfektív vagy befejezetlen múlt egy belső nézőpontból mutatja be az adott szituációt a maga folyamatoságában, egy meghatározott időpontig haladóan, de ez az inherens végpont nem vonja maga után, hogy az esemény végpontja el lett érve.”

⁴ Az igekötős igék kategorizálásakor megvizsgáltam, mit mutatna a példamondatokban a fordított sorrend, s alapvetően ugyanazon, az alább bemutatott csoportok alakultak ki.

szerkezet landmarkjának (nála határolóként jelölt) tulajdonságai, illetőleg a landmark és a trajektor eltűnése (Szili 2005a: 152). Hasonlóképpen, Páll László is a trajektor (Mobil) és landmark (Stabil) egymáshoz való viszonya (pontosabban főként a Stabil észlelési feltételei) szerint írja le a *be*, *bele* igekötős igéket: a landmark milyenségét látja jelentősnek a mondatban, kapcsolódási pontként határozza meg azt az átvitt értelmű BENT helyek nyelvi észlelésének kifejezésénél (Páll 1999).

A jelen dolgozatban a landmark tulajdonságai szintén hangsúlyos, de nem kizárólagos kritériumként szolgálnak a kategorizálásakor: az igekötős igék szemantikai szerkezeteinek közös tulajdonságai mentén különítettem el az egyes igekötős igéket, ezért a csoportosítás néhány tekintetben eltér a már meglévő elemzésektől (vö. J. Soltész 1959; Páll 1999; Kiefer–Ladányi 2000; É. Kiss 2004; Szili 2005a; 2005b). Ugyanakkor, e rövid elemzésből is úgy tűnik, hogy a landmark hozzájárult a *be* igekötő jelentéskiterjesztéséhez, funkciójának specifikációjához. A példánygyakoriság szerint a prototipikus *bemegy* igekötős ige szerepelt a legtöbbször (négyyszer). A következő csoportok és alkategóriák a jelentésszerkezet és a landmarkok tulajdonságai alapján különülnek el fenntartva, hogy a határok nem élesek, egymást sok esetben átfedik, s egy-egy ige bizonyos szempontból más kategóriába is tartozhat.

A) Térbeli irányulást kifejező igekötős igék

Az első csoportba tartoznak azok az igekötős igék, amelyeknek jelentésszerkezete egy fizikai térben leképezik a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémát irányjelentéssel. A séma összetevői: FORRÁS (kezdőpont), CÉL (végpont), ÖSVÉNY (a forrást és a célt összekötő kontiguus helyek egymásra következése), IRÁNY (a cél felé mutat) (Tolcsvai Nagy 2010: 42). A CÉL mint végpont a többi összetevőhöz képest erőteljesebben profilálódik: a trajektor az ösvényen haladva eléri végpontot, ezáltal a folyamat időben is befejeződik. Mivel a *be* igekötő a cselekvés végpontját specifikálja, melynek a trajektor részese lesz, ezért nézőpontom szerint a szerkezet a TARTALMAZÁS sémáját is magába foglalja (Amant et al. 2006). A csoporthoz tartozó igék irányjelölő és perfekatív funkciója egyforma erősségű. A VALAHOVA sematikus figura fizikai (általában körülhatárolt, felületén nyílással rendelkező) 3D tér.

A példamondatok alapján a prototipikustól a periférikusig haladva az alábbi igekötős igék fejeznek ki térbeli irányulást:

1. kategória:
 - 1.1. alkategória: *bemegy*, *beszalad*, *beugrik*;
 - 1.2. alkategória: *bejön*, *beállít*;
 - 1.3. alkategória: *bebújik*, *berakodik*, *beesik*, *begurgulyászik* 'begurul';
2. kategória: *beköszönt*, *bekurjant* 'bekiabál', *beszólal* 'beszól', *behív*;
3. kategória: *bevisz*, *behajít*, *bedug*, *bevet*, *befektet*, *betesz*, *bedörmöcsköl* 'betöm, benyomkod', *benyal* 'befogad', *bevág*, *befog*, *befogat*, *betör*.

1. kategória

A kategória tagjainak jelentésszerkezete egy fizikai térben leképezik a FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémát. Összefoglalva a kategóriához tartozó szavak mindegyikére érvényes, hogy:

- a) jelentésszerkezetükben három résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki (trajektor, 1. lm (VALAHÖNNAN), 2. lm (VALAHOVA));
- b) egy bizonyos térbeli horizontális útvonalon haladnak végig;
- c) kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képeznek le, ahol a kezdőpontot és a végpontot a beszélő perspektívájából értelmezzük;
- d) az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki maga végzi a cselekvést;
- e) a figyelem középpontjában ez a cselekvő (prototipikusan emberi lény) áll;
- f) az 2. lm (VALAHOVA) olyan nyílással rendelkező, körülhatárolt tér, mely a trajektortól nagyobb (a trajektor a landmark részévé válik).

1.1. alkategória

A *bemegy* ige köré szervezhetjük az első alkategóriát: *beszalad, beugrik*.

A *beszalad* ige eseményszerkezete nagyon hasonló a *bemegy* igeéhez: a különbség a folyamat intenzitásában van, melyet a *beszalad* ige eseményszerkezete tartalmaz (az előrehaladó mozgás gyorsabban valósul meg: egy meghatározott útvonalat a trajektor rövidebb idő alatt és nagyobb energiakifejtéssel tesz meg). Az igeekötő funkciója hasonlóképpen a perfektív funkció mellett az irányjelölés és tartalmazás: a ház mint végcél, körülhatárolt, nyílással rendelkező zárt, melegséget nyújtó tér jelenik meg. Az irányjelölés a szerkezetben a kölcsönös kidolgozások révén a figyelem előterében van, s a landmarkok nem kapnak testes jelölőt a beszédben, a lejegyző azokat az érthetőség kedvéért tüntette fel.

beszalad

Kezeink el vóták fágyvá, bészaláttunk /az udvarról a házba/. (Kezeink el voltak fagyva, beszaladtunk / az udvarról a házba/.)

A *beugrik* ige eseményszerkezete a következőképpen adható meg: a mozgás végrehajtója, a trajektor a külső térből egy nagy energiát igénylő, a lépésnél hosszabb mozgással, az 1. landmark határát átugorva a 2. landmarkba kerül. Az igeekötő az ige (*ugrik*) jelentésszerkezetéből a végső szakaszt profilálja (a landmark révén, melyet sematikusán az igeekötő dolgoz ki, hiszen a szerkezetben ez a landmark specifikusabb, mint az ige landmarkja). A végcél, a belső hely ebben az esetben is a ház, annak belső tere, s szintén kifejtetlen marad.

beugrik

Å gyerek mēg bëugrott: anyå, äggy embër kergetett. (A gyerek meg beugrott: anya, egy ember kergetett.)

1.2. alkategória

Az alkategória tulajdonságaiban csaknem egyezik az előzővel, az egyedüli különbség, hogy az irányulás megváltozott: az ige jelentésszerkezetéből adódóan a mozgás a beszélő felé valósul meg (*bejön, beállít*). A VALAHOVA figura itt sem kap a mondatban kifejtést, mégis könnyen értelmezhető, hogy házról van szó a példamondatokban. A ház/szoba a korpuszban prototipikus „bent helyként” adható meg a haladó mozgást kifejező igeekötős igeknél (ahol a trajektor az energiaforrás), ezt bizonyítja a példamondatokban kifejtetlen, impliciten megjelenő landmark.

bejön

Bëgyün à Èti? (Bejön az Eti?) Hät / bëgyüttek härmänn, / mi bájá? (Hät / bejöttek härman, / mi baja?)

beállít

Ugyi nãpvã nem gyühet, hä meg beállít este. (Ugye nappal nem jöhet, ha meg beállít este.)

1.3. alkategória

Az alkategória tagjai a *bemegy* igétől távolabb helyezkednek el, mivel térbeli mozgást (útvonalon való szándékos előrehaladást) az igék jelentésszerkezete egyre kevésbé tartalmaz. Az alkategória 1. landmarkja 3D körülhatárolt hely, de kisebb (pl. ágy, siskó), mint az előző alkategóriák esetében: a VALAHOVA landmark szűkebb helyként definiálható. A következő igekötős igék sorolhatók ide: *bebújjik*, *berakodik*, *beesik*, *begurgulyászik* 'begurul'.

bebújjik

Mã bëbújjik à siskóbã. (Már bebújjik a siskóba.) Lãtod, àsszony, itt àz ördög és elvisz, itt àz ördög és àvisz -: bëbúj àz àgy àlã és el fog vinnyi -: juj embër, juj embër, mã itt àz ördög. (Lãtod, asszony, itt az ördög és elvisz – bebúj az ágy alá és el fog vinni – juj ember, már itt az ördög.) Jó bëbújít egisz fenekig. (Jól bebújít egész fenekig.)

A *berakodik* ige eseményszerkezete impliciten tartalmazza a dolgot (a rakodás tárgyát), azaz a cselekvés csak közvetetten érinti a trajektort. Ezen ige már távolabb helyezkedik el a prototipikus jelentéstől, ugyanis a *be* igekötő a cselekvés végpontját specifikálva a folyamat teljességére is utal. A szeker szintén körülhatárolt, belső helyként jelenik meg, bár kevésbé zárt, s a prototipikus háztól távolabb áll.

berakodik

Miko bërãkottunk /a szekerbe/, àkkor àz öreg bãcsi bëhit, / mëgvendígöt - most is emlíkszëk mindig rã : kãposztãs tísztã vót és csülkõs bãblé. (Mikor berakodtunk /a szekerbe/, akkor az öreg bãcsi behívott, / megvendégelt – most is emlékszek mindig rá: kãposztãs tészta volt és csülkõs bableves.)

Külön kiemelem a *begurgulyászik* címszót, mely sajátos lexéma a nyelvjárásban. A Magyar Nemzeti Szövegtárban és az ÉKSz-ban nem található meg (igekötő nélkül sem), egyedül az ÚMTsz tartalmazza a *gurgulyázik/gurgulázik* igét (ÚMTsz: 709). Maga a lejegyző, Sima Ferenc a szó további előfordulása során a 'gürgelődik' jelentést adja meg. Az ige jelentése nagyjából megfeleltethető a *gurul* igével, annak szinonimája (valódi tájszóként határozható meg). A *begurul* címszó alatt az ÉKSz-ban a következő jelentés olvasható: „valaminek a belsejébe, belülre gurul” (ÉKSz: 99). Érdekes, hogy a beszélő (aki egyben a trajektor, E/1.sz.) magára a folyamatra helyezi a hangsúlyt (lásd a példamondatot), mivel az, hogy hová történik a folyamat, nem neveződik meg, illetve két igét ad meg a cselekvés pontosítása érdekében: a *begurgulyászik* ugyanis részletesebb szemantikai tartalommal bír a *beesik* ellenében. Míg az *esik* nem tartalmazza a folyamat (azaz egy kiindulópontból a gravitáció következtében a test gyors lefelé, föld felszíne felé való mozgása) közbeni test (trajektor) forgását, addig a *gurul* ige igen. Lényeges különbség a kategóriába

tartozó igékhez képest az, hogy a trajektor nem saját energiaforrásból mozog, passzív figura, amely elszenvedi a folyamatot, tehát e tekintetben kivételt képez. A *be* igekötő itt is a megérkezés helyét specifikálja az mellett, hogy a szerkezet időbeli végpontját is kidolgozza. A *begurgulyászik* eseményszerkezete röviden a következő: egy feljebb lévő helyről a trajektor a gravitáció következtében forgó mozgással egy lejjebb lévő, zárt, de nyílással rendelkező körülhatárolt térbe jut.

beesik, begurgulyászik 'begurul'

Éccēr májd bē'estem, májd bē'gurgujásztám. (Egyszer majd beestem, majd begurultam.)

2. kategória

A csoporton belüli második kategóriában a térbeli FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL sémából a FORRÁS és az ÖSVÉNY az előző kategóriához képest még kevésbé profilálódik, s a figyelem központjában a CÉL (TARTALMAZÁS) és az IRÁNYULÁS lesz. A kategóriához tartozó igék jelentésszerkezetükben általában valamilyen érzékelést kifejező, rövidebb ideig tartó folyamatot fejeznek ki (*hív, szólal, kurjant*). Az időbeli végpont elérése szintén hangsúlyos, az igekötő perfektívvé teszi az igét (ezáltal a folyamat pillanatnyinak képezzük le). A következő igekötős igék sorolhatók e kategóriába: *beköszönt, bekurjant* 'bekiabál', *beszólal, behív*. A kategóriához tartozó igekötős igékről megállapítható, hogy:

- jelentésszerkezetükben három résztvevő viszonya fejeződik ki, a trajektor (cselekvő), 1. lm (VALAHOVA) és a 2. lm (VALAHONNAN), de a 2. lm a háttérben van;⁵
- egy bizonyos térbeli horizontális útvonalon haladnak végig, mely útvonal azonban nagyon sematikus és rövid;
- kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képeznek le, ahol a kezdőpontot és a végpontot a beszélő perspektívájából értelmezzük;
- az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki maga végzi a cselekvést;
- a figyelem középpontjában ez a cselekvő (prototipikusan emberi lény) áll;
- az 1. lm (VALAHOVA) olyan nyílással rendelkező, körülhatárolt tér, mely a trajektortól nagyobb; prototipikus „bent hely” (minden esetben a *ház*).

A *beköszönt/bekurjant/beszólal* igék eseményszerkezete nagyon hasonló: emberi lény, (pár lépéssel vagy a felsőtest mozgatásával) elérve a hozzá képest bent lévő helyet, hangot ad ki. A folyamatok (a hangadások) intenzitásukban térnek el egymástól.

beköszönt

Bēmēgyēk āz irodārā -:- bēkōszōntōk és āsszongyā nekēm -:- nēkēm -:- sokāt' betegēsķēttem -:- elmehet. (Bemegyek az irodára, beköszöntök, és azt mondja nekem: sokat betegeskedtem, elmehet.)

A *bekurjant* és a *beszólal* igekötős igéket sem az ÉKSz, sem az ÚMTsz nem tartalmazza, tehát a nyelvjárás sajátjai. A *bekurjant* névbeli tájszó a *bekiabál* szinonimájaként szerepel, a *be* igekötő tehát könnyen társulhatott a *kurjant* igéhez. Hasonlóképpen a *beszólal* a *beszól* jelentésében értelmezhető a példamondatban.

⁵ Ez a pont nem érvényes a *behív* igekötős igére.

bekurjant 'bekiabál'

Békurjant: Ándrázs bácsi, gyün ë à Urbi. (Bekurjant: András bácsi, jön az Urbi.) Ot mëk hogy bëkurjântának. (Ott meg hogy bekurjantanak.)

beszólal 'beszól'

Hât / bëszóllât à bôktër -:- fítek kinyitnyá. (Hât beszólt a bakter – félték kinyitni.) Bëszóllálok én ide. (Beszólok én ide.)

A *behív* több tulajdonságában eltér a kategória tagjaitól, mintegy átmenetet képez a 2. és 3. kategória között. Leglényegesebb különbség, hogy jelentésszerkezetében 1. Im-ként tárgyat tartalmaz (VALAKIT), ugyanakkor a 2. Im is hangsúlyos, hiszen a folyamat a trajektor felé valósul meg, a trajektor részese a térbeli végpontnak. A trajektor szóbeli utasításának (külső erőhatásának) a következménye a páciens (ez esetben a beszélő) helyváltoztató mozgása.

behív

Miko bërákottunk /a szekërbe/, ákkor áz öreg bácsi bëhít, / mëgvendígótt – most is emlékszék mindig rá káposztás tísztá vót és csülközs bábélé. (Mikor berakodtunk /a szekërbe/, akkor az öreg bácsi bëhívott, / megvendégelt – most is emlékszek mindig rá: káposztás tészta volt és csülkös bableves.)

3. kategória

E kategória tartalmazza a legtöbb igekötős igét. Szemantikai szerkezetük az előző két kategóriához képest egy tárggyal egészül ki: az 1. Im a VALAMIT, a 2. Im a VALAHOVA lesz. Az elsődleges figura (trajektor: VALAKI) jelen esetben is cselekvő, erőforrás, de másra irányuló cselekvést hajt végre. A trajektor az ágens, a másodlagos figura (az 1. Im) pedig páciens. Esetükben az ágens maga is helyváltoztató mozgást végez, egy térben és időben mozog a pácienssel (párhuzamosan, néhol a cselekvés végéig, néhol, pl. a *behajít* igénél az elején). A következő szavakat soroltam ide: *bevisz*, *behajít*, *bedug*, *bevet*, *befektet*, *betesz*, *bedömöcsköl* 'betöm, benyomkod', *benyal* 'befogad', *bevág*, *befog*, *befogat*, *betör*. A kategóriához tartozó szavakról elmondható, hogy:

- jelentésszerkezetükben három fontos résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki (trajektor, az 1. Im (VALAMIT) és 2. Im (VALAHOVA), ahol a trajektor energiaátvitelének köszönhető az 1. landmark helyváltoztató mozgása;
- egy bizonyos térbeli horizontális útvonalon haladnak végig;
- kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képeznek le, ahol a kezdőpontot és a végpontot a beszélő perspektívájából értelmezzük;
- az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki maga végzi a cselekvést;
- a figyelem középpontjában ez a cselekvő (prototipikusan emberi lény) áll;
- a 2. Im (VALAHOVA) olyan nyílással rendelkező, körülhatárolt tér, mely az 1. landmarktól (valamelyest) nagyobb (az 1. Im a 2. Im részévé válik).

Az igekötős igéket a 2. Im (végpont) mentén helyeztem el: a cselekvés térbeli végpontja egyre kisebb, míg a sor végén a prototipikus bent helytől (ház) távol lévő 2. landmarkkal rendelkező igekötős igék szerepelnek (*betör*, *bevág*, *befog*, *befogat*).

A kategória szavainál a *benyal* (jelentésbeli tájszó) és *bedömöcköl* (valódi tájszó) a nyelvjárás sajátos kifejezései, ezért e kettőt valamivel részletesebben taglalom. A többi jelentés megfeleltethető az ÉKSz-ban szereplő jelentésekkel.

bevisz

Hónáp' bëviszëm á órāsho és kíssz! (Holnap beviszem az óráshoz és kész!)

behajít

Hā behāgyító válāmit ā vízbe. (Ha behajítasz valamit a vízbe.)

bedug

Bëgyukuk ā rozsbā. (Bedugjuk a rozsba.)

bevet

/Felesége a hátán viszi a gyereküket/ lészās? – Tëd lë itet! – lészās?, bëvetlek ārogbā! – vízbe – vízbe is! (/Felesége a hátán viszi a gyereküket/ Leszāllsz? – Tedd le őt – leszāllsz? Bevetlek az ārokba! – vízbe – vízbe is!) Bevetyik /huncutsāgból a legények/ ā tőkét ā kúdbā. (Bevetik /huncutsāgból a legények/ a tőkét a kútba.)

befektet

Ø pāpod bëfektette Ø /gróf/ felesége Ø teknő ālā, āgy ālā. (A papot befektette a gróf felesége a teknő alá, ágy alá.)

betesz

Bëtëszik itet ā ëzëbe. (Beteszik őt az ízébe.) Tālāt ëty szëget -:- bëtëtte ā szëget ā zsëbibe. (Talált egy szöget – betette a szöget a zsebébe.) Bëtëttem ā hízóbā /a libākat/. (Betettem a hízóba /a libákat./)

A *bedömöcköl* a *begurgulyázik* tájszóhoz hasonlóan sem a Magyar Nemzeti Szövegtárban, sem az ÚMTsz-ban nem szerepel. Az igeikötő nélküli változat a Tájszótárban adatolható, jelentése: nyomkod, gyömöszöl, masszíroz, legfőképpen azonban a masszíroz (dömöckölés = masszírozás) jelentése elterjedt néhány nyelvjárásban (ÚMTsz: 1015). A korpuszban egyértelműen a 'nyomkod, töm' jelentésben használatos. Az igeikötővel való ellátottság vélhetően ugyancsak az irányultság, a végpont (kályha nyílásának) betöltésének, a végcél elérésének profilálódását szolgálja (a kályha a lejegyző, Sima Ferenc kiegészítése). Ebben a szerkezetben valamivel erőteljesebbnek vélem a térjelentést a perfekatív funkcióhoz képest, mivel az útvonal (ösvény) és a végcél profilálódik úgy az ige, mint az igeikötő jelentésében. A *bedömöcköl* eseményszerkezete röviden: a trajektor(ok) kézzel való mozgással tárgya(kat) egy körülhatárolt, kisebb helyre tesz(nek), ami által a hely kitöltődik.

bedömöcköl 'betöm, bedug'

Mindënt ide bëdömöckönek /bedugnak, betörnek, a kályhába/. (Mindent ide betömnék a kályhába.)

A *benyal* ige az ÉKSz-ban frazémaként szerepel: *benyalja valaki magát valahova*, azaz behízseli magát (ÉKSz: 116). Nyilvánvalóan ez a pejoratív értelem szintén megtalálható az igeikötős ige jelentésében, de a jelentés nem egyezik meg teljesen, mivel a példamondatban befogad értelemben szerepel. Az ige trajektora (a ház) metonimikus: a házban lévő/lakó emberekre utal, akik befogadják a „csavargót”.

Míg az ige (*nyal*) szemantikai szerkezetében nem profilálódik a térjelentés (*nyal VALAMIT*, de nem *VALAHOVA*), addig a *be* igekötő révén a jelentésszerkezet kiegészül egy irányjelentéssel (*benyal VALAHOVA*): a trajektor felé történő folyamat (a házba befelé) irányulását az igekötő adja.

benyal 'befogad'

Csak kölléz éggyik házbo á másigbá, éggyik ház bényálljá, másik kiszárjá - :- mit csávargó mingyíg, / sosé vágy othonn. (Csak kölléz 'csatangol' egyik házból a másikba, az egyik ház benyalja, a másik kiszarja – mit csavarogsz mindig, sose vagy othonn.)

Az alábbi négy igekötős ige esetében mivel a 2. landmark nem zárt, körülhatárolt tér, s egyre kevésbé konceptualizálódik, azaz a *VALAHOVA* összetevő a háttérbe kerül, az igekötőnél a térjelentés szintén egyre gyengébb. Ezek a lexémák mintegy átmentet képeznek a következő csoporttal, a kettő között átfedések vannak. Megfigyelhető, hogy (a 2. lm révén) minél inkább a háttérbe kerül a térjelentés, annál inkább beszélhetünk az időbeliség, időbeli befejezettség dominanciájáról (a *FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL* séma időben képződik le).

bevág

Jáj, māj hálā fijá vótám māmá. Béváktám á fejem, ásztā sárkábá. (Jaj, majd a halál fia voltam ma. Bevágtam a fejem az asztal sarkába.)

betör

Zörgött á ájtónn, / mājnem bétörte. (Zörgött az ajtón, majdnem betörte.)

befog

Bëfoktá á lovákot. (Befogta a lovakat.)

befogat

Bëfögättá á lovákot, utnännámënt, de nem tálákotot vele. (Befogatta a lovakat, utána ment, de nem találkozott vele.)

Összegezve az A csoport összes lexémájánál a térbeli mozgás erőteljesen jelen van: a trajektor egy háromdimenziós térben egy ösvényen halad végig. Bizonyos kezdőponttól (forrástól) eltávolodó igékről van szó, és a cselekvés a végpont elérésével időben is megszűnik. A végpont (cél) részévé válik a trajektor vagy a tárgy (páciens). Ezért a perfektív funkció a csoporton belül általában a térbeli jelentéssel (tartalmazással) együtt kerül előtérbe, a kettő egyenrangúan fontos (az igekötő az imperfektív temporális viszonytal rendelkező igéket perfektívvé teszi minden esetben).

B) Elvont térjelentéssel rendelkező igekötős igék

A második csoportban a 2. landmark (*VALAHOVA*) egyre erősebb metaforizációja (az ösvény fokozatos háttérbe kerülése), s ezáltal az időbeli végpont előtérbe kerülése figyelhető meg. A *FORRÁS-ÖSVÉNY-CÉL* sémából fontos az elvont irányultság és a *CÉL*, de a végcélnél, azaz 2. landmarknál metaforizáció ment végbe (pl. törvényszék, újság). A *FORRÁS* nem profilálódik a szemantikai szerkezetben. Csupán három igekötős ige található meg e csoportban: *beír*, *bead* (1. 'megjelentet', 2. 'bepere!'), *bejelent*.

A csoport tagjai a következő közös tulajdonságokkal rendelkeznek:

- jelentésszerkezetükben három sematikus figura időbeli viszonya fejeződik ki (trajektor, 1. Im (VALAMIT), 2. Im (VALAHOVÁ));
- egy elvont útvonalon haladnak végig;
- kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képeznek le, ahol a kezdőpontot és a végpontot a beszélő perspektívájából értelmezzük;
- az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki maga végzi a cselekvést;
- a 2. Im (VALAHOVA) olyan metaforizálódott tér, amelynek az 1. Im (VALAMIT) a részévé válik.

beír

Anyóssodot izs beírtá. (Anyósodot is beírta.)

bead 'megjelentet', 'bepere'

Mikor én ászit léáttám /elmondta/, mi vót ottán, ászonták, bēäggyāk 'zsrnābā. (Mikor én azt leadtam, mi volt ott, azt mondták, beadják a zsrnālba 'megjelentetik folyóiratban'.) Bēäggyāk mágāt pōrrē. (Beadják magát perre.)

bejelent

Ēzēnn izs bejēlēttem. (Izēn 'akkor' is bejelenttem.)

C) Felületi térjelentéssel rendelkező igekötős igék

A C csoportban az igekötő jelentésében egy másik séma is megtalálható. Amant et al. (2006) alapján a TARTALMAZÁS képi séma a FELÜLETET is magába foglalja, ezért a metaforizáció egyik legáltalánosabb jelenségéről van szó. A térjelentés a felület bevonására korlátozódik (a felületen végzett folyamat teljessé, befejezetté válik az igekötő révén), tehát a térbeli irányultság és ösvény, illetőleg a kezdőpont kevésbé jelenik meg ezen igék jelentésszerkezetében. Úgy tűnik, a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL sémából az időbeli végpont elérése lesz fontos, ez a funkció „öröklődött” tovább. Éppen ezért a befejezett aspektus jelentősebb e csoport szavain belül, s a perfektív funkció mellett az igekötőnek a felület „teljessé tétele” funkciója is jelentős. Azt, hogy a térbeli végcél nem képződik le, az is bizonyítja, hogy a jelentésszerkezet nem tartalmazza a VALAHOVA landmarkot. A korpuszban kis számban képviselik magukat ezen igekötős igék, csak két lexéma található meg: *beken*, *bekormoz*. A csoport közös tulajdonságai a következők:

- jelentésszerkezetükben két résztvevő időbeli viszonya fejeződik ki (trajektor, 1. Im VALAMIT);
- kezdőponttól végpontig tartó folyamatot képeznek le, ahol a kezdőpontot és a végpontot a beszélő perspektívájából értelmezzük;
- az elsődleges figura, a trajektor egyben erőforrás, aki maga végzi a cselekvést;
- a figyelem középpontjában ez a cselekvő (prototipikusan emberi lény) áll.

beken

Tukivā bēkente mágāt /margarinnal/. (Tukival 'zsírral' bekente magát.)

bekormoz

Korommā jó bēkormoznyi. (Korommal jó bekormozni.)

D) Térjelentés nélküli igekötős igék

E kategóriában a FORRÁS–ÖSVÉNY–CÉL séma nem tartalmaz sem térjelentést és irányulást, sem tartalmazást, ezért a séma időben értendő, tehát kezdőpont-tartam-végpontként konceptualizálódik. Az igekötő kizárólag perfektív szereppel bír e szerkezetekben. Az ige által megjelenített folyamat az időbeli végpont elérésekor befejeződik (pl. *befejez*, *bevásárol*), vagy az időbeli kezdőpont elérésekor elkezdődik (*begyűjt*, *berúg*). Kevesebb közös tulajdonság állapítható meg, az igék szemantikai szerkezetének egyes résztvevői sem egységesíthetők.

Két kisebb kategória különíthető el a csoporton belül. Mindkét esetben az esemény egésze képződik le, a befejezett aspektus kerül a figyelem előterébe, de a második kategóriánál feltételezem, hogy az igekötő teljesség funkciója (további metaforizáció útján) hozzájárult a specifikus (lexikalizálódott) jelentések kialakulásához (*becsíp*, *berúg* stb.). Ez a feltételezés azonban további, részletes vizsgálatokat igényel.

1. kategória

Az első kategóriába tartoznak azon igekötős igék, melyek jelentésszerkezetében a folyamat időbeli végpontjának (utolsó esetben kezdőpontjának) elérése hangsúlyozódik: *befejez*, *bedöglök*, *begyógyul*, *bealkodik* 'megalkuszik', *begyűjt*.

befejez

Ná most má bēfejezük. (Na most már befejezzük.)

bedöglök

Bedöglök à dob /a cséplőgép dobja/. (Bedöglök a dob.)

begyógyul

Mindēn sebnek bē kő gyógyónyi -:- seb, sebet. (Minden sebnek be kell gyógyulni – seb, sebet.) Ámeggyig be nem gyógyót à kīpe, még à templombà se mehetett, ugy ám! (Ameddig be nem gyógyult a képe, még a templomba se mehetett, úgy ám!)

A *bealkodik* igekötős ige sajátos jelentéssel bír. A Magyar Nemzeti Szövegtár, illetőleg az ÉKSz nem tartalmazza ezen igekötős igét. Az ÚMTsz-ban két jelentése található meg: 1. megalkuszik, 2. beszegődik, beáll valakihez valaminek (ÚMTsz: 980). A nyelvjárásban a megalkuszik jelentésben szerepel, de a szó jelentésének pontosítása további példákat igényel a nyelvjárásból.

bealkodik

Gyurko, házavezető engēmēt, bēalkódunk /az éjjeli sötétben a fosztóból/.
(Gyurko, házavezető engemet, bealkódunk /az éjjeli sötétben a fosztóból/.)

begyűjt

Gyufāt / bēgyojtányi. (Gyufát begyűjtani.)

2. kategória

A taglalt csoport utolsó kategóriájába a lexikalizálódott igekötős igéket soroltam: *bevásárol*, *beér* ('utolér'), *behörpēt*, *beszed* 'berúg', *becsíp*, *berúg*.

A *beszed* ige szintén a nyelvjárás specifikuma, sem az ÉKSz, sem az ÚMTsz nem tartalmazza az igeekötős igét. Jelentésbeli tájszó (a sztenderdben az alakváltozat mást jelent), s jelentésében megegyezik a *berűg* ige jelentésével.

bevásárol

Sokád bēvāsāt /bevásárolt/. (Sokat bevásárolt.)

beér

Csák mennyé, Ándris, én beírlek. (Csak menjél Andris, én beírlek.) Beérték Ápolt. (Beérték Apolt.)

behörpent

Ámikor csēppet' bēhörpentētt /felhajtott a garatra/. (Amikor cseppet behörpentett.)

beszed

Māmá izs bēszēdētt /van a fejében/. (Ma is beszédett.)

becsíp

Sohá rīszēg nem vót, / de ott `ugy /nagyon/ bēcsípētt! (Soha részeg nem volt, de ott úgy becsípētt!)

berűg

Keveset ittāk és osztēm bērűktāk ā meleksīktō. (Keveset ittāk és aztán berűktāk a melegsēgtōl.) Bērűktāk mindēn ēggye. (Berűktāk minden eggye 'mindenki'). Mindēn ēggye fekűtt ā fōdōnn, ugy bērűktāk. (Minden eggye fekűdt a földōn, úgy berűktāk.)

5. Összegzés

A vizsgálat során a Nyitragerencsér nyelvjárásában megtalálható *be* igeekötős igék jelentésszerkezetét, s az igeekötő funkcióinak bővülését, azaz polyszém jelentéshálózatát szemléltettem. A langackeri modell szerint, valamint a sémák és landmarkok (végcélok) alapján bizonyos csoportok és kategóriák körvonalazódtak, melyekben a prototipikus példánytól, a *bemegy* igeekötős igétől távolodva egyre kevesebb közös tulajdonság volt meghatározható.

Az igeekötős igéket vizsgálva négy fő csoportot tartottam tanácsosnak elkülöníteni. Az első csoport rendelkezik a legtöbb igeekötős igével (25 db), ahol a szemantikai szerkezetben a térjelentés (a végcél elérése, a tartalmazás) és a perfektív funkció a legtöbb esetben azonos mértékben profilálódik. Az igeekötő a jelentésszerkezetben specifikálja a második landmarkot. A következő csoportban, melybe az elvont térjelentéssel rendelkező igéket soroltam (a végcél metaforizációjáról beszélhetünk), csupán 3 példány szerepel. Az e csoporthoz tartozó igéknél (*beír*, *bead*, *bejelent*) a tartalmazás már kissé háttérbe kerül a befejezett aspektushoz képest. A legkevesebb ige (*beken*, *bekormoz*) a C csoportban adatható, melyben az igeekötő a landmark további metaforizációja útján a teljesség, a felület bevonásának kifejezését is szolgálja. Az igeekötő az utolsó, D csoportban már kizárólag perfektív funkcióval bír: az igék (11 db) által leképezett folyamat befejeződésének vagy kezdetének időbeli határpontját adja meg.

Külön figyelmet szenteltem egyes, a nyelvjárásban előforduló sajátos igekötős igéknek. A *bekurjant*, *beszólal*, *bealkodik* lexémák a korpuszban valódi névbeli táj-szókként határozhatók meg, míg a *beszed* és *benyal* jelentésbeli tájzavak. A valódi fogalmi tájzavak közül vizsgáltam a *begurgulyászik* és *bedömöcsköl* szavak jelentését. Elmondható, hogy az alkalmazott modell lehetővé teszi ezen jelentésspecifikumok részletes leírását, mindazonáltal az igekötő további konstrukcióbeli elemzése pontosítani fogja a kutatási eredményeket.

Köszönetnyilvánítás

A tanulmány a Collegium Talentum tehetséggondozó program, valamint az egyetemi UGA-projekt támogatásával készült. Köszönöm névtelen bírálóimnak az alapos munkát és a segítő megjegyzéseket, melyek vizsgálataim továbbgondolására ösztönöznek.

Hivatkozások

- Amant, Robert St. – Clayton T. Morrison – Yu-Han Chang – Wei Mu – Paul R. Cohen – Carole Beal 2006. *An Image Schema Language*. Kézirat. <http://www.dtic.mil/docs/citations/ADA458943> (2013. 10. 10.).
- Boogaart, Ronny – Theo Janssen 2007. Tense and aspect. In Dirk Geeraerts – Hubert Cuyckens (szerk.) *The Oxford Handbook of Cognitive Linguistics*. OUP USA Oxford Handbooks in Linguistics. 804–828.
- Brisard, Frank 2002. Introduction: The epistemic basis of deixis and reference. In Frank Brisard (szerk.) *Grounding: The Epistemic Footing of Deixis and Reference*. Berlin, New York: Walter de Gruyter. XI–XXXII.
- Deme László – Imre Samu (szerk.) 1968–1977. *A Magyar Nyelvjárások Atlasza*. Vol. I–VI. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- D. Máta Mária 2003. Szófajttörténet. In Kiss Jenő – Pusztai Ferenc (szerk.) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó. 393–429.
- É. Kiss Katalin 2004. Egy igekötőelmélet vázlatja. *Magyar Nyelv* 2004/1:15–42.
- É. Kiss Katalin 2005. Az ómagyar igeidőrendszer morfoszintaxisáról. *Magyar Nyelv* 2005/4:420–435.
- [ÉKSz] Pusztai Ferenc (szerk.) 2003. *Magyar értelmező kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Geeraerts, Dirk – Dirk Speelman 2010. Heterodox concept features and onomasiological heterogeneity in dialects. In Dirk Geeraerts – Gitte Kristiansen – Yves Peirsman (szerk.) *Advances in Cognitive Sociolinguistics*. Berlin, Boston: De Gruyter. 23–39.
- Heine, Bernd 1997. *Cognitive Foundations of Grammar*. Oxford: Oxford University Press.
- Iglai Edit 2012. *Kognitív nyelvészet és dialektológia: Kísérlet a kognitív megközelítés nyelvjárási lexikológiájában való alkalmazására*. Kézirat.
- J. Soltész Katalin 1959. *Az ősi magyar igekötők*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Kiefer Ferenc – Ladányi Mária 2000. Az igekötők. In Kiefer Ferenc (szerk.) *Strukturális magyar nyelvtan 3: Morfológia*. Budapest: Akadémiai Kiadó. 475–480.
- Kiss Jenő (szerk.) 2003. *Magyar dialektológia*. Budapest: Osiris Kiadó.

- Kristiansen, Gitte – René Dirven (szerk.) 2008. *Cognitive Sociolinguistics. Language Variation, Cultural Models, Social Systems*. Berlin, Boston: De Gruyter Mouton.
- Ladányi Mária – Tolcsvai Nagy Gábor 2008. Funkcionális nyelvészet. In Tolcsvai Nagy Gábor – Ladányi Mária (szerk.) *Tanulmányok a funkcionális nyelvészet köréből*. (Általános Nyelvészeti Tanulmányok XXII). Budapest: Akadémiai Kiadó. 17–58.
- Lakoff, George 1987. *Women, Fire, and Dangerous Things*. Chicago: University Of Chicago Press.
- Langacker, Ronald W. 1987. *Foundations of Cognitive Grammar: Vol. 1. Theoretical Prerequisites*. Stanford: Stanford University Press.
- Langacker, Ronald W. 2000. *Grammar and Conceptualization*. Berlin: Walter de Gruyter.
- Langacker, Ronald W. 2008. *Cognitive Grammar: A Basic Introduction*. Oxford; New York: Oxford University Press.
- Páll László 1999. *A BENNE viszony jelentésszerkezete a magyar nyelvben*. Szakdolgozat. Kolozsvár: Babes-Bolyai Tudományegyetem.
- Pátrovics Péter 2002. Néhány gondolat a magyar igeekötők eredetéről, valamint aspektus- és akcióminőségjelölő funkciójuk (ki)alakulásáról. *Magyar Nyelvőr* **2002/4**:481–489.
- Peredy Márta 2010. Az ige-igeekötő sorrend a Jókai-kódexben. Előadás. A nyelvtörténeti kutatások újabb eredményei VI. 2009. október 14-15. Szeged. <http://www.nytud.hu/oszt/elmnyelv/mgtsz.html> (2014. 1. 15.).
- Péter Mihály 2008. A magyar aspektusról – más aspektusból. *Magyar Nyelv* **2008/1**:1–11.
- Sándor Anna 2004. *A Nyitra-vidéki magyar nyelvjárások atlasza*. Pozsony: Kalligram Könyvkiadó.
- Sándor Anna 2007. Ebben az évben lenne kilencvenéves Sima Ferenc. *Magyar Nyelv* **2007/3**:351–354.
- Szelid, Veronika – Dirk Geeraerts 2008. Usage-based dialectology: Emotion concepts in the Southern Csango dialect. *Annual Review of Cognitive Linguistics* **6**:23–49.
- Szili Katalin 2005a. A be igeekötő jelentésváltozásai I. *Magyar Nyelvőr* **2005/2**: 151–164.
- Szili Katalin 2005b. A be igeekötő jelentésváltozásai II. *Magyar Nyelvőr* **2005/3**: 282–299.
- Takács Edit 2012. A progresszív jelentéstartalom konstruálásának sajátosságai a magyarban. *Magyar Nyelvőr* **2012/3**:325–335.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2005. Kognitív jelentéstani vázlat az igeekötős igeről. *Magyar Nyelv* **2005/1**:27–43.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2010. *A kognitív szemantika*. Nyitra: Konstantin Filozófus Egyetem, Közép-európai Tanulmányok Kara.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2011. Kognitív egység és funkcionális változás a magyar nyelv történetében. *Magyar Nyelv* **2011/3**:257–276.
- Tolcsvai Nagy Gábor 2013. Az igeekötő + ige szerkezet szemantikája. *Nyelvtudományi Közlemények* **109**:187–226.
- [ÚMTsz] B. Lőrinczi Éva (szerk.) 1979. *Új magyar tájszótár*. Vol. 1. A-D. Budapest: Akadémiai Kiadó.

A szerzőről

Tóth Katalin a Nyitrai Konstantin Filozófus Egyetem Magyar Nyelv- és Irodalomtudományi Intézetének doktoranduszhallgatója. Elsősorban dialektológiai és kognitív szemantikai kutatásokat végez, illetőleg a két tudományág módszertanának egymást kiegészítő alkalmazását végzi el.

Elérhetősége: katarina.tothova@ukf.sk